

SASTEDAMUKTHAYALI-7

KARYADHI KARANADA.

PART-1

BY

Vidwan T A P Sreenivasachariar

Edited By

P B ANANTHA CHARIAR Pandit

Printed at the

SRI SUDARSANA PRESS

Coimbatore

1901

Copy Right

Price, Rs-10

SASTHAMEKTHAFALI-7.

KARYADHI KARANA VADA.

PART-1

BY

Vidvan T A P Sivaranga charan

Edited By

P B ANANTHA CHARIAR Pandit.

Printed at the

SRI SUDARSANA PRESS

Conjuctaram

1901

Copy Right Registered.

Price, As-10

श्रीः ।

कार्याधिकरणवाद शुद्धाशुद्धपत्रिका ।

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धं	शुद्धं
१	८	तरो	चरो
	२०	गहो	याहो
	११	देय	देव
	२१	द्रडे	द्रडि
२	१०	त्मापय	त्मापय
	१२	हाद	बाद
	१६	तद्वा	तत्रा
३	१	नरति	नपति
	३	समात	समायात
	१०	णैवश्च	णैवच
	१२	पर्य	पर्य
	१७	कार्य	कार्य
	१९	भरय	अस्य
	२३	जनण्या	जनया
	२५	कुश्च	कुत्ता
	१६	प्रत्वाल्पास्थ	प्रत्वारपास्थ
४	१	सर्प	सर्प
	२१	यादरि	बादरि
	२३	तस्मात्वा	तस्यावा
५	२४	शतुर्मु	चतुर्मु
६	६	स्ये	स्य
	१४	माण	माणे
	२५	त्वेप	त्वेप
७	४	द्विरण्य	द्विरण्य
	१३	रन्ते	रन्ते
	१४	क्षोत	योऽतः
८	१५	विन्दती	विन्दन्ती
	१८	द्विरण्यभौ	द्विरण्यगभौ
	२३	यत्र	तत्र

९	२५	तस्य	तस्य
१०	२	देश	देश
	६	चिन्दती	चिन्दन्ती
	७	प्राप्याना	प्राप्याणा
	१८	पचम	पचमे
११	३	भिप्रेतश्च	भिप्रेतस्य
	२२	विदुषोऽप्य	विदुषोऽप्य
१२	११	वृत्त	वृत्त
	२०	रोधोचि	रोधोऽचि
	२३	हर्षमा	हर्षा
१४	१४	विषयिणी	विषयिणी
१५	७	वैद्यतान्पुरोमा	वैद्यतान्पुरोमा
	२४	विशेषेण	विशेषऽप्य
१६	११	श्रवमाण	श्रवमाण
	१५	वोय	वोयं
२०	९	स्वाभावेन	स्वाभावेन
	२६	तत्तद्वस्तु	तत्तद्वस्तु
२३	८	सद्य	सद्य
२४	९	परमज्ञ	परमज्ञा
	२८	धर्मिण	धर्मिण
२५	१	चक्षुः	चक्षुः
	४	यद्य	यद्य
	८	तद्वर्ध	तद्वर्ध
	२०	वर्णना	वर्णना
२६	२०	प्राप्त्यना	प्राप्त्यना
२८	१	वर्ण	वर्ण
	१४	प्रत	प्रत
	१६	प्रतो	प्रतो
	२०	यण	यण
	२९	द्विपे	द्विपे
३०	२	मायके	मायके
	११	मृष्टिमण्डन	मृष्टिमण्डन
	१२	नायक	नायक

	२४	कार	कारि
	२५	विष	विष
३१	२	घटितव्या	घटयितव्या
३२	१३	पुनः ये पंचा	पुनः पंचा
	२३	प्राणै	शब्दितमाणै
	२४	धस्येव	धस्यैव
३३	६	ग्रहणार्थम्	ग्रहणार्थम्
३४	६	तद्रूपा	तद्रूपा
३५	११	मर्था	माशयो
३६	२१	ग्रह	ग्राह्य
३७	१२	दार्थ	दार्थम्
	१४	विश्वासिते	विश्वासवासिते
	१९	तदृशो	तादृशो
४१	२	विषक्षि	विवक्षि
	२१	१२७	११७
४४	१८	१२३	१३२
४५	८	पदस्यसति	पदस्यासतिबाधके
	२०	सिद्धा	सिद्धा
	२४	सिद्ध	सिद्ध
	३	१२५	१३५
	२२	१८१	१४१
४६	१३	ताविशेषेण	त्वाविशेषेण
४७	१०	परमगुणम्	परमम्पदम्
	१६	पांवाप्तिर्हिभ	पाषाणिर्भ
	२७	व्यपदशः	व्यपदेशः
४८	१४	प्रप्यि	प्राप्य
४९	६	परं	परमं
	१६	परत्वद्वय	पर्वद्वय
५०	५०	विम्शा	विंशा
	२४	सवरूप	स्वस्वरूप
५१	६	कालिकत्व	कालात्व
५४	१७	किंकम्	क्तिकम्
५५	७	सस्या	तस्या

	९	पूर्वकप्राप्ते	पूर्वकमेवप्राप्ते
	१२	परस्ता	परस्ता
	२१	लक्षणप्राधान्ये	लक्षणप्राप्त्यप्राधान्य
५६	१२	यत्रादिना	यत्रादिसाधना
५७	५	स्थानित्यत्व	स्थानित्याव
६०	७	सम्भवादिति	सम्भवात्
	१६	पपद्यते	पपद्यते
६१	७	प्रमाणा	प्रमाणा
	१४	तेऽपि यथाश्रुतै	तत्पार्थक्यं यथाश्रुतै
	१६	कमे	कमे
	१९	कवेय	कवेय
	२५	तत्सिध्या	तत्सिध्या
६२	२	अनेकानां	अनेकानां

श्रीः
 श्रीहयग्रीवायनमः ।
 श्रीमतेरामानुजायनमः ।
 शास्त्रमुक्तावली ।
 कार्याधिकरणवादः ।

श्रीमान् घेड्डयशैलादरिचक्रोद्य दहरदिवि शीतः ।
 दहतु सुदर्शनमहसा सत्पथसुधारिवैरिसन्तमसम् ॥ १ ॥
 श्रीरामानुजपोषनन्तगुह्यराष्ट्रसौम्योपपत्राह्वयै
 यौवैषै रपुना जगत्कुलगुरु येस्यात्र नो मध्यम ।
 भास्ताश्चापि तथा न आद्यचरमा वाम्नाय सिन्धुद्वयी
 पारमार्थ्यनाधिकौ फणिपति स्तोष विधत्ता जयम् ॥ २ ॥
 आध्यात्मिक्यां सरण्यां मम हृदयरथं स्वामियन्त्रश्रुपा
 श्रीश श्रीभाष्यकारो भुवनगुरुरो रम्यजामातृयोगी ।
 सजा स्वधारयन्ता मविषम मधुना मुग्धितप्राच्यलेखम्
 दुर्मानोद्भूतबाहो न गमयति यथा दुष्पथं वक्रकर्षी ॥ ३ ॥
 कार्याधिकरणवाद मुमुक्षुजनदेवयानगतिविषयम् ।
 शारीरकमीमांसाशास्त्रे श्रीरमस्त्रिरातनुते ॥ ४ ॥

इहतावच्छारीरकमीमांसाचतुर्थाध्याय तृतीयपादे षष्ठसूत्रमभू-
 ति पञ्चदशसूत्रपर्यन्त दशसूत्रचात्मक कार्याधिकरण विचार्यते ॥ ५ ॥

अस्मिन्नधिकरणे भगवता भाष्यकारेण सकलाभ्युपनिषदो भग
 वच्छास्त्रगीतोपनिषद् भगवत्परांकुशादि दिव्यसूरिसूक्ति श्रीविष्णुपुराण
 प्रभृतिभि र्यामुनादि श्रीसूक्तिभि रन्यापनञ्च परिशीलयता सकलेतरकु
 दृष्टीनुद्भूय निर्धारितस्य सिद्धान्तस्य कैश्चिद्वान्त्वानै र्याकुलीकृतत्वा
 दीदृशवैयाकुल्याः प्रागभावेन श्रुतप्रकाशिकाया स्तत्कालस्थित शंकर
 भास्कराय यादवीयादि मतान्तरशंकाजालमात्र विदल्य विभ्रान्तत्वा
 दुक्तवैयाकुलीशरिहारेणाक्त सिद्धान्तद्रुष्टिर्न पुनरयमारम्भः ॥ ६ ॥

इत्थाधिपरेण शास्त्रेषु समन्ततः प्रसिद्धानामेवैवैवत्यभ
गयत्प्रसिद्धपुरुषार्थार्थना त्रिविधाना अधिपारिणा मध्ये वात्रप
ति पूराधिपरेणनिर्णीत आतिवाहिकगण, चान्वा जनपतीति श-
क्या प्रयुक्तम् ॥ ७ ॥

इयमत्र विप्रतिपत्ति - अर्चिरादि रमानान्तआतिवाहिकगण -
रि दिरूपगर्भलक्षण कार्यकंठिप्रविष्टापरब्रह्मोपासकाद्यपति' इत
परब्रह्मोपासकान् ? अथवा परब्रह्मोपासकान् प्रवृत्तिविपुस्तत्रा
तत्र प्रवृत्तमोपासकाभ्योभयति' ॥ ८ ॥

अत्र दिरूपगर्भोपासका भेष्यार्थिभ , परब्रह्मोपासका भगव
रमानार्थिभ , प्रवृत्तिविपुस्त तत्र मत्र प्रवृत्तमोपासका वैषयार्थि
न इति विवेक ॥ ९ ॥

अत्र प्रथम पक्षेनादरे , द्वितीय पक्षे जैमिने तर्कापत्ति
द्वाविधत्वा दादरायणस्य , एतस्मिन्नाधिपरेण प्रथमादिसूत्रपक्ष
पादरिपक्षपरम् , अष्टादिसूत्रस्य जैमिनिपक्षपर , ततस्तुवद्वय पाद
रायणपक्षपरमिपवि पाध्यम् ॥ १० ॥

तत्रामात्राण्यानिशया अथमव्यवस्थितया पादरिपक्ष सुपन्यस्यति
प्रथम सूत्रपक्षेन -

सु - कार्यं चान्तरिपक्ष मयुषसो ॥ १ ॥ (४ ३ ६)
हपादिना ॥ ११ ॥

नयतिपद मितिपदच सिद्धान्तसूत्रादाकृष्टम् । पूर्वाधिकरणोऽस्थिता
तिवाहिरधिपय मातिवाहिरगणपद नयति पदानुगुणायैववचनान्त
मध्याहतम् । इतिपदाक्षिप्तमन्यत इति पदमन्वयपूर्तये समा त ।
एवमेवोत्तरत्राप्युद्घनीयमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥

एतत्सूत्रभाष्ये ' कार्यमुपासीनानेव गमयतीति वादिरिवाद्योऽन द
त " इत्यत्र बहुवचनान्तोपासीनशब्देऽतोपासकनिर्देशस्तु पूर्व विमति
पत्तिपात्रये बहुवचनान्तशब्देऽतद्वद्विनात तदनुरोधेनाथोऽन्यास
मात्रतात्पर्येण, अन्यथा - सूत्रे अस्येत्येवमन्यतात्त शब्देनापासक प
रामर्शस्वारस्यस्य दुश्शरिहस्तत्वात् ॥ १४ ॥

सूत्रे एकवचनान्तोपासीन पदमेवाध्याहर्तव्य मित्यभिप्रायेणैव
तत्सूत्रभाष्यग्रन्थान्ते ' कार्यन्तु हिरण्यगर्भमुपासीन मातिवाहिर्यो
च्छिन्नदेशवांतमाय प्राप्त्यर्थ गमन मुपायते अतोऽर्चरादिरातिवाहि
रगणस्तमेव गमती " ति सूत्राद्योपसंहारे एकवचनान्तशब्देनोपासक
स्य नयतिवर्माया निर्देश कृत ॥ १५ ॥

अतएव चैतत्सूत्रदीपे सापत्न्यानाया मेरवचनान्तोपासीनपद
मेवोपात्तम् ॥ १६ ॥

यथोक्त तत्र " सूत्रार्थस्तु कार्यं हिरण्यगर्भमुपासीन मातिवाहिर्यो
गणो नयतीति वादिरिवाद्या मन्यते अर्थाव गत्युपपत्तिरिति ॥ १७ ॥

यद्यपि अस्य कार्यब्रह्मण्यत्र, गत्युपपत्ते मार्गविशेषेणदे
शविशेष गत्वा प्राप्त्युपपत्तेरिति व्याख्याने षट्पञ्चनान्तोपासीन प
दाध्याहारोपे न श्येय, सारमन्योप्यतदभिप्रायस्यैव स्वरस्त प्रति
भाति, तथापि - गतिशब्दस्य गमनाध्वताया तत्समभिदाहृत प
ष्टया कर्त्रथकतायाश्च स्वामिसिद्धत्वात्तदाश्रित्य यथाज्ञायाजनव्याप्या
भाष्यदीपयोराहत मित्यवधेयम् ॥ १८ ॥

ननु कार्यशब्द मरुतिमण्डलान्त पातिकृत्त्र कार्यवर्गवागीति
सर्गप्लेश्वर्याधिर वायापासयत्वेन विधातितु योऽथा, प्रत्ययसास्यतश्च

सिद्धान्तिसूत्रे प्रतीकालम्बनत्वेनोद्धृत्य सर्वेष्वेते । एवंस्थिते का-
 र्यशब्दः कथमिह हिरण्यगर्भमात्रविषयतया व्याख्यात इति चेत् ? इदमत्रा-
 यथेयम् , 'संपन्नान् ब्रह्मगमयती' त्यत्र ब्रह्मशब्दविवक्षितस्यैवेह कार्यं
 शब्देन निर्देशात् , तस्यचोत्तरसूत्रेषु हिरण्यगर्भरूपताया अभिव्यक्त-
 त्याख्यायं कार्यशब्दो हिरण्यगर्भविषयः, द्वितीयसूत्रे अचिरादिमा-
 र्गगामिनां प्राप्तिस्थानस्य चतुर्भुजलोकरूपस्याभिधानाश्चतुर्थपञ्चम-
 सूत्रयोः तेषामाप्रलय चतुर्भुजलोके स्थित्वा ततस्तदप्यक्षेण हिरण्य-
 गर्भेण खद परब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादनमुखेन श्रूयमानापुनरावृत्ति निर्वा-
 हात्, तृतीयसूत्रे कारणवाचकब्रह्मशब्दस्य कार्यभूतहिरण्यगर्भपरत्वं नि-
 र्वाहाय तस्य प्रथमज्ञातवत्क्षणं ब्रह्मसामीप्यरूपोपचार रीतोपपादना-
 च्छ दर्शितब्रह्मशब्दस्य हिरण्यगर्भपरतया यादयामभिप्रेतताहि स्फुटम् ।
 वादरिषि - अचिरादिमार्गेण गच्छतां ब्रह्मलोकैर्ब्रह्मप्राप्तिप्रमाणमा-
 त्रिप्राप्तिश्रवणात्तस्यच ब्रह्मलोकैर्ब्रह्मप्राप्तिरित्येवार्थानुपपन्नतां ब्र-
 ह्मलोकैर्ब्रह्मं व्यतिरिक्तैर्ब्रह्मार्थानां मर्त्याचिरादिमार्गगामित्वे धूमादि-
 मार्गप्रतिपादकं शास्त्रस्य निरवकाशत्वापत्तिश्च पर्यालोच्यैवाचिरादिमा-
 र्गस्य ब्रह्मलोकैर्ब्रह्मार्थमात्रविषयतां तादृशमार्गप्रतिपादकं प्रकरण-
 स्थं ब्रह्मशब्दस्य चतुर्भुजमात्रविषयतायाभिप्रेयाय । कार्यशब्देनेह च
 तुर्भुजनिर्देशस्तु तदतिशयकारणब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नस्य प्राप्तये कचि-
 द्भमतानुपपत्तिः , परिच्छिन्नस्य कार्यब्रह्मणश्चतुर्भुजस्यप्राप्तये तदुप-
 पत्तिः , ब्रह्मगमयतीत्यादौ कारणवाचकशब्देनोपचारात् कार्यनिर्देश-
 इत्यादि यादरिषिप्राप्तिप्रतीतिं शोचनार्थः । सिद्धान्तसूत्रे सर्वेषां मपि प्रती-
 कालम्बनात्वेन ब्रह्मन्तु - तुल्यन्यापरत्वेनेतरदृष्टान्तेन चतुर्भुजलोकै-
 र्ब्रह्मार्थानामपि प्रतिषेधलाभाय । तस्मात्कार्यशब्दो यथार्थतार्थपरस्य
 व्याख्येय इति ॥ १९ ॥

सू - विनोपितवाच ॥ १ ॥ (४ - ३ - ७ ॥)

द्वितीयसूत्रस्यास्य प्रथमसूत्रान्तिगोचरार्थमयं , विनोपितवाच-

अर्चिरादिमार्गंगामिमाप्यस्य तद्विषयशास्त्र एवानन्यथासिद्धैशब्दै
चतुर्मुखलोकसमावेशमादिकार्यरूपतया परस्माद्व्यङ्ग्यो व्यावृत्तावेन द-
र्शितत्वाच्च, कार्यमुपासीनमेव नपत्यातिवादिकगण इति वादरिम्!
न्यतइति ॥ २० ॥

शास्त्रञ्च - बृहदारण्यकाष्टमाध्यायं द्वितीयब्राह्मणपंचदश खण्डि
कायां - "पुरुषोऽमानवस्य ब्रह्मलोकान् गमयती"ति श्रवणम् । १ ।
छान्दोग्याष्टमप्रायस्क चतुर्विंशखण्डे - " प्रजापतेस्त्वभां वेम प्रपद्य"
इति श्रवणं च । २ । इत्येवमादिकम् ॥ २१ ॥

अत्र बृहदारण्यकवाक्ये अर्चिरादिगामिमाप्यविषय ब्रह्मलोकवाङ्म-
स्य चतुर्मुखलोकपरत्वाद्ब्रुवचनविरोधेन फलधारयमाश्रित्य परब्र-
ह्मपरतयाभिधानासम्भवात्, तथाभिधानेपि लोकशब्दास्यारस्यस्य दुर्वा-
रत्वात्, छान्दोग्यवाक्ये अर्चिरादिना गतस्य स्पष्टमेव प्रजापति सभा-
षेमादि प्रपत्यनुसन्धान दर्शनाच्च, अर्चिरादिमार्गंगामिनां चतुर्मुख-
तल्लोकसमावेशमादिमाति अनन्यथासिद्धाद्व्यवगम्यते ॥ २२ ॥

ब्रह्मणस्सर्वगतस्य क्वचित्परिच्छिद्यं लोकविशेष सभावेमादिकंच-
न मामाणिकम्, नवा ब्रह्ममाप्तस्तत्प्राप्तये क्वचिद्भ्रमनं युक्तम्,
सर्वगतत्वाद्व्यङ्ग्यः ; नापि निशेषाविद्याविनिर्मुक्तस्य ब्रह्मोपसम्पद्य-
स्य भक्ष्यभंगुरस्पृष्टपदार्थमय लोकविशेषादिप्रामाणिकरूपैश्वर्यं विशेषा
नुभवलक्षणः पुरुषार्थो युक्तः, तथासति मोक्षस्यानित्यत्वापत्तेरितिहि
वादरेखाशयः ॥ २३ ॥

अतएवहि - उत्तरत्र चतुर्यपादे "अभायं यादुरिराह ह्येव" मिति
दशमसूत्रे युक्तस्य देहेन्द्रियाद्यभावो वादयंभिमतः मतिपाद्यते ॥ २४ ॥

तथाप्य - अर्चिरादिमार्गंगस्थितानां क्वचिद्भ्रमनमतिपादनलिङ्गा-
द्यतुर्मुखलोक सभावेमादिप्रामाणिकमतिपादनलिङ्गा अर्चिरादय आति
यादिकपुरुषा न परब्रह्मोपासकाना मतिबोद्धाः, अपितु हिरण्यग-
र्भलक्षणकार्यब्रह्मोपासकाना मेश्वर्यविशेषार्थिना मेवेति सूत्रद्वयाभि-
प्राय ॥ २५ ॥

अर्चिरादिगतिप्रतिपादकशब्देषु "स एनान् ब्रह्म गमयतीति" श्रु-
यमाणस्य ननु स ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मवाचकस्य पुल्लिङ्गब्रह्मशब्दप्रयो-
गविषयहिरण्यगर्भपरत्वात्पुनरिति शङ्कापरिहारं तृतीयसूत्रेणाह ॥ २६ ॥

सू - सामीप्यान् तद्वचपदेशः ॥ ३ ॥ (४-१-८ ॥)

तुदादौ उक्ताशब्दाभ्यामुत्पद्यते ॥ २७ ॥ तद्वचपदेशः - त-
स्य हिरण्यगर्भस्य ननु स ब्रह्मशब्देन व्यपदेशः, यदा तेन
ननु स ब्रह्मशब्देन, व्यपदेशः हिरण्यगर्भनिर्देशः, सामीप्या-
न् हिरण्यगर्भस्य परब्रह्मान्यवहितकार्यत्वेन तत्सन्निहितत्वात्
सम्भपतीति वादरिर्मन्यत इति सूत्रार्थः ॥ २८ ॥ कारणवाचकरोपचार-
त्कार्ये प्रयोग इत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

हिरण्यगर्भस्य प्रथमप्रवृत्तलक्षणं परमपुरुषावहितं कार्यत्वञ्च
"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वोवैवेदाश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्वेताश्व-
तरोपनिषदादिषु प्रसिद्धम् ॥ ३० ॥

अर्चाचिरादि मार्गगामिनां हिरण्यगर्भप्राप्तेरेव स्वीकारे तेषाममृ-
तत्वप्राप्तयः पुनरावृत्तिः प्रतिपादकं शास्त्रविरोधस्स्यात्, ब्रह्माण्डोदर-
वर्तिसर्वलोकानां विनाशशास्त्रादिपराधर्षित्वान्न हिरण्यगर्भविनाश-
पुनरावृत्ते रघर्जनीयत्वात् । अमृतत्वप्राप्तिशास्त्रं छान्दोग्ये भट्टमप्रपा-
ठके षष्ठ्यण्डे षष्ठ्यण्डिकाया "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेती"त्येवमादिषु,
अपुनरावृत्तिशास्त्रञ्च तत्रैवचतुर्थप्रपाठके षष्ठ्यण्ड्यण्डे षष्ठ्यण्डिका-
या "स एनान् ब्रह्मगमयत्येवमेवमेव ब्रह्मपथं गतेन प्रतिपद्यमाना इ-
मम्मानव भावर्तं नावर्तते नावर्तते" इत्येवमादिषु, ब्रह्माण्डोदरस्यान्ते
सर्वलोकाविनाशशास्त्रान्तु-गीताष्टमाध्याये "आब्रह्मभवनाहोराः पुनरा-
वर्तिनोर्जुने"त्येव जातीयकम्, तस्मात्परब्रह्म प्राप्तिरेवाचिरादि मार्ग-
गामिनां वक्तव्येत्याशङ्का परिहरति चतुर्थसूत्रेण ॥ ३१ ॥

सू - कार्पात्यये तद्व्यपदेशसहायं परमभिधानात् ॥ ४ ॥ (४-३-९)

सन्दर्भानुसृष्टेनात्र-स', अधिगतविद्यः, प्राप्नोति, इति पदत्रयमध्या-
हार्यम् ॥३३॥ सः-अर्चिराद्यातिवादिकगणेन हिरण्यगर्भलक्षणं कार्यब्रह्म नी-
तस्तदुपासीनः पुरुषः । कार्यस्य ब्रह्मलोकस्य, अत्यये-विनाशदशाया, तद-
ध्यक्षेण सह-कार्यब्रह्मलोकाधिपतिना विदुषा हिरण्यगर्भेण सह । अधिगत-
विद्यः - स्वयमापि प्राप्तपरविद्यस्सन् । अतः - कार्याद्ब्रह्मलोकात् । पर-पर-
ब्रह्म । प्राप्नोति । अभिधानात्-श्रुत्यैव तथा प्रतिपादनात् । इति चादरि-
र्मन्यतइति सूत्रार्थः ॥३३॥

श्रुतिश्च " ते ब्रह्मलोकं तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति स-
यं " इत्येयरूपा तैत्तिरीयकोपनिषदि पष्ठमश्रदशमातुषाकृद्वाविंशत्य-
ण्डिकागता, एव जातीयशान्पाथ ॥ ३४ ॥

अस्मिन्नेषाये स्मृतिमपि प्रमाणयति पश्चमेन सूत्रेण ॥ ३५ ॥

सु - स्मृतेश्च ॥ ५ ॥ (४ ३ १० ॥)

स्मृतेश्च - महर्षिरमरणाच्च, स कार्यात्यये तदध्यक्षेण एवाधिग-
तविज्ञोत पर प्राप्नोतीति चादरिर्मन्यत इति सूत्रार्थः ॥ ३६ ॥

स्मृतिश्च " ब्रह्मणा सहते सयं समाप्ते मत्तिसचरे । परस्यान्ते कृ-
तामान प्रविशन्ति पर पद " मित्यादिरूपा ॥ ३७ ॥

श्रुतौ 'परान्तकाल' इत्यत्र स्मृतौ 'परस्यां त' इत्यत्र च स्थलद्वयेऽपि पर-
शब्दो ब्रह्माणु पर, श्रुतौ ' परामृतादिति ' त्यल्लोपे पञ्चम्यन्तम्, परा-
मृत प्राप्त्यर्थकमिति चादर्यमिप्राप ॥ ३८ ॥ स्मृतौ कृतामान इति
पदमेव पूर्वसूत्रेऽधिगतविद्यपदाव्याहारबीजम् ॥ ३९ ॥

इदमत्र चतुर्थपञ्चमसूत्रतात्पर्यम् - सत्यलोकोपलक्षितांदाधिव-
ते चतुर्मुण्डस्य द्विपराधावसानकाले नाशेऽप्यर्चिरादिमार्गप्रस्थितानां
चतुर्मुण्डमाभिस्वीकारे न तेषाममृतत्वापुनरावृत्तिश्रयणविरोधः,
भाष्ये चतुर्मुण्डलोके स्थितानां तत्रैवाधिगतविद्यानां तेषां चतुर्मुण्डेन

यिद्विषासां तदापुषोभते मोक्षस्वीकारेण तदुपपत्तेः, श्रुत्या स्मृत्या-
च तेषां तथा मोक्षप्राप्तिः प्रतिपाद्यमानायावेति ॥ ४० ॥

तथाचेदमत्र बादरेराचार्यस्य तात्पर्यं पञ्चसूत्र्या निश्चयते - श्री
परिषद्दिद्याप्रकरणम्यगतिश्रुतिषु श्रूयमाणोर्ग्रेयस्यद्विरमानयान्त भा
तिषादिरगणो द्विरण्यगर्भलक्षणकार्यत्रयोपासकानामेव नयति, तेषा
मेव देशविशेषप्रतिनियत द्विरण्यगर्भैश्वर्यमानये गमनोपपन्नैः । नदि
परमहोपासकानां तत्प्रामाण्ये क्वचिद्भ्रमस्तु उपपद्यते, परस्य ब्रह्मणस्त
द्यंगतत्वात् । एष - ब्रह्मगोशान् गमयतीति, प्रजापतैस्सभा वेगमप्रप-
द्य, इति च परित्यज्यस्फुरत्सवानक होरविशेष प्रजापतिसभावेष्मा
दिमाप्तिभ्रवणात्तेषां च भगुरताया अयम्यम्भायात्, उपनिषासु ब्रह्मविदा
मोक्षएव पुद्गलार्थः, सचा नन्तस्थिररूप इति प्रतिपादनाच्च
भार्गवादिगति रपरमहोपासक विपर्यय । परमहोपासकान्तु क्वचिद्
मननिरपेक्षा स्वर्गगतमस्फुरत्वादिगुणरमनन्त स्थिर पर ब्रह्मैव य-
धाम्बदेशमेव प्रतिपद्यन्त इति न तेषां गत्यपेक्षा । उक्तश्रुतौ ब्रह्मलोक
शब्दस्य बहुवचनान्तायेन 'एत ब्रह्मलोक ॥ पिन्दुती'त्यादिष्विव क-
र्मधारयाश्रयणेन ब्रह्मपरत्यमपि न सम्भवदुक्तिवम् । एवमर्चिरादिमा
र्गेण गतस्य 'प्रजापतैस्सभा वेगम प्रपद्य' इति प्रजापतिशब्दित द्विरण्य-
गर्भं तत्प्रामाण्यप्रपन्ना तुल्यमानश्रवणेन द्विरण्यगर्भोपासकत्वमेवास्य तु
निर्णयम् । इत्थं दर्शितहेतुभि द्विरण्यगर्भोपासकस्यैवाऽऽतिषादिव ग
णनेत्येव निश्चितेति । स गतान् ब्रह्मगमयतीत्यत्र कारणवाच्यो ब्र
ह्मशब्दः वायं औपचारिको निर्वाहः । एवमेतस्यामृतत्व प्राप्त्यपुन
रावृत्तिश्रवणञ्च 'ते ब्रह्मलोकैस्त्व'त्यादि श्रुत्या 'ब्रह्मणा सहते सर्व' इत्या
दिस्मृत्याच आर्चरादिचर्मना चतुर्मुखलोक गत्वा तत्र विदुषा चतु
र्मुखेन साकं मुपासनमनुष्ठाय तदापुनरवसाने तेनैव सदामृतत्वापुन-
रावृत्तिप्राप्तिपर निर्वाहम् । तस्माद्विरण्यगर्भलक्षण कार्यत्रयोपास
कानामेव नयत्कर्णधारादिरतिषादिव गण इति ॥ ४१ ॥

भव चादिरिमे परब्रह्मोपासकानां गत्यनुपपत्तिः । १ । स्थूलवस्तु
मय लोकविशेष प्राप्यत्वानुपपत्तिः । २ । ब्रह्मशब्द परब्रह्मपरैवविरोधि
समानप्रकरणस्य ब्रह्मलोकशब्दबहुवचनानुपपत्तिः । ३ । तथाभूत प्रजाप
तिसंभाव्येभ्यः प्रमितिप्रतिसन्धानानुपपत्तिः । ४ । परमात्ममुख्यवृत्त ब्रह्मशब्द
गौणवृत्तिकल्पनः । ५ । अर्चिरादिगत पुरुषाभूतत्वा पुनरावृत्तिश्रवणघिल्ल
घितविषयपरिकल्पनं च । ६ । इत्येतेष्वहर्षा स्वपक्षसाधकतया भिमता
प्राधान्येन, लोकशब्दगतिश्रवणाभ्यां अर्चिरादिगतिशास्त्रस्य ब्रह्मोपास
कविषयत्वव्यपच्छेदात्परस्य ब्रह्मणो मुक्तप्राप्यलोकविशेषानगीकार
एवमु मुख्यधीज आद्यन्यथानयनस्य व्यवगम्यते ॥ ४२ ॥

अथ जैमिनिपक्षस्याः शिवाप्रामाण्येन चादिरिप्सादुक्तकृतया द्वि
तीयापराधेन वापक्षमुपन्यस्यति षष्ठादिसूत्रत्रयेण ॥ ४३ ॥

॥ सू ॥ परं जैमिनिमुंक्ष्यत्वाद् ॥ ६ ॥ (४ ३ ११ ॥)

पर - परब्रह्म, उपालीनमेव नयन्त्यातिवाहिकगणइति जैमि
निराचार्यो मन्यते । मुख्यत्वाद् - ब्रह्मगमयतीत्यादिष्वर्चिरादिमागमा
मि प्राप्यविषयस्य ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यवृत्तत्वा-
दिति षष्ठसूत्रार्थः ॥ ४४ ॥

इदमवामिमेत-ब्रह्म गमयतीत्यत्र ब्रह्मपदश्रुतिप्रचला गत्युपपत्तिसमा
नमकरणस्य ब्रह्मलोकशब्दबहुवचन श्रवणप्रजापतिसंभाव्येमादिप्रमिति
प्रतिसन्धानादि रूप लिंगबुधल नहि चापितु क्षमते, ब्रह्मशब्दोहि
परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यवृत्त, तत्रापि नपुंसकलिंगोप विरुद्ध
क्षणपापि न चतुर्मुखपरोभवितुंमर्हति, पुद्गलस्यैव तस्य तथाम
योगदर्शनात्, नापि कारणे परब्रह्मणि मुख्यस्यास्य - अपरे वा
परब्रह्मणि स्वारसिदलक्षणाया प्रवृत्तिपुंक्ता, विना मुरयार्थसाध
तदयोगात्, नच गत्यनुपपत्ति प्रमाणम् - नित्यसिद्धस्यापि ब्रह्म
णो यद्यपिद्वेदनाय कालविशेषापेक्षावत् सर्वगतस्यापि तस्य प्राप्तये

देशविशेषापेक्षाया अपि न्यायानुगृहीतेन गतिशास्त्रेणैव पुनपद्वचं
सिद्धं ब्रह्मोपाख्यानानां तत्प्राप्तये देशविशेषमिति गमनस्योपपन्नतत्वात् ;
ब्रह्मलोकान् गमयतीत्यत्र लोकशब्दबहुवचनश्रवणमपि नानुपपन्नम्,
ब्रह्मगमयतीत्यनेन समानप्रकरणस्थेन प्राप्यस्य ब्रह्मण एकत्वे निश्चि-
ते बहुवचनस्य अदितिः पाशानिति वदुपपत्त्या - निपादस्थपतिन्या-
यमातस्य कर्मधारयस्य ' एत ब्रह्मलोकं न विन्दती' त्यादिष्विवात्रापि-
निर्वाच्यतात् ; सुवतप्राप्यानां परब्रह्मसाधारणं शुद्धस्वतत्त्वव्यमयमा-
कृतलोकानां बहूनां श्रुतिस्मृतिविहास-प्राणादि प्रमाणगणसिद्धानां
पुरपद्वचतया पद्योत्पत्त्युपाश्रयणेपि बाधकाभावाद्येति ॥ ४५ ॥

पद्योत्पत्त्युपसमासोपि समानप्रकरण श्रुत्यन्तरानुगुणस्य, बृह-
दारण्यकोपनिषदि समप्राप्याये दशमब्राह्मणे - "यदावैपुरुषोरमालोक्य
रतीति" त्यधिके - "सत्ताकमागच्छायशोकमदिमं तस्मिन् वसतिशाश्व-
तीस्त्वमा" इत्यत्र ब्रह्मशब्दासमभिधायकत्वं लोकशब्देन प्राप्यस्थानवि-
शेषस्यैव विवक्षितत्वात् ; प्रश्नोपनिषदि पञ्चमस्तपकामप्रश्ने
पञ्चमप्रणिहिकायां - "सत्तामभिरुपपते ब्रह्मलोकं यत्तस्मात्सी-
वयतापरात्परं पुरिञ्जयं पुरुषमीक्षत" इत्यत्र ब्रह्मलोकशब्देन पुरुषमी-
क्षतशब्दोक्त परमपुरुषसिद्धस्थानस्यैव विवक्षितत्वाच्च ॥ ४६ ॥

'पुरुषमीक्षत' इति ब्रह्मप्रोक्तेः पृथगभिहितत्वात्-प्रश्नोपनिषदे 'क-
तमेवावसतेन लोकं जयती' इति प्राप्यस्थानस्यैव निश्चालितत्वात्-
अपसंहारेऽपुस्तत्रब्रह्मलोकविषयश्लोके 'सत्तामभिरुपपतेकवयोवेदयत' इ-
त्यनेन एवमत्रब्रह्मलोकस्य सृष्टिभ्यवैष्णवपदं रूपतायाः तयापित्तया
वा नात्रय ब्रह्मलोकशब्दः कर्मधारयार्थः ॥ ४७ ॥

इत्यन्तरं संवादमालोच्यैव पद्योत्पत्त्युपसमासोपि सम्भव-
मिति चेत्तत्र प्राप्यकारित्वसूत्रभाष्ये - "परस्य ब्रह्मणः परिपूर्णस्य -
सर्वगतस्य सत्त्वसङ्कल्पस्य स्वेच्छापरिवर्त्तिता स्वभावाधारणा अ-
प्राप्ताः एतानां तदावतसि श्रुतिस्मृतिविहासः पुरुषप्रमा-
णात्" इति ॥ ४८ ॥

अत्र भौतेयं यथाशुचिप्रतिपत्तव्यत्वं न्यायेन परमपुरुषासाधार
ण लोकस्थापनं मुक्तप्राप्यपरब्रह्मासाधारणं लोकविशेषानगीकाररय
वादरिपक्षाभिप्रेतं श्रुत्यन्ययानयनमुख्यबीजस्य व्युदासाय ॥ ४९ ॥

परब्रह्मासाधारणं लोकानामप्राकृतत्वेच्छापरिहृतिरित्येवमभिधाने
न कालकाल्यदृष्टलोकसजातीयत्वं बुद्ध्यायतनमोक्षानित्यवशकाङ्क्षुर्दस्ता,
इच्छापरिकल्प्या प्राकृतलोकानां मिच्छासमवाहं सद्यदैव एवमवस्थस्य
दुरपह्ववावात् ॥ ५० ॥

तथाच प्रथमसूत्रविचक्षिता गत्यनुपपत्तिः, द्वितीयसूत्रविचक्षिता
सु स्फूर्तवस्तुमयं लोकविशेषप्राप्यवानुपपत्तिः ब्रह्मगर्भं परब्रह्मपर
त्यगिरोधिं समानप्रकरणस्थं ब्रह्मलोकज्ञानबहुवचनानुपपत्तिः मजाप
तित्वाद्येवमप्रातःपल्लवस्थानानुपपत्तिः प्रथममनुपपत्तिर्यत्र, तृतीयसूत्रवि
चक्षितसु परमात्ममुख्यवृत्ता ब्रह्मशब्दगीणवृत्तिकल्पनं, चेत्यतः बाह
रिपक्षायाः प्रत्याख्याताभवत्यनेन सूत्रेण ॥ ५१ ॥

अत्र मुक्तप्राप्यपरमपुरुषासाधारणं लोकसाधकतया विदशि
तं प्रमाणजालन्तूलनं मपश्यिष्यामि ॥ ५२ ॥

॥ सू ॥ दर्शनाच्च ॥ ७ ॥ (४ - ३ - १२ ॥)

अत्र विवक्षिताश्रुविषय - छान्दोग्येदहरविद्याया मष्टमप्रपाटक-
द्वितीयखण्डचतुर्थखण्डिकागता , द्वादशखण्ड द्वितीयखण्डिकागता
च - " एषसमसादोस्मा च्छरीरात्वमुत्थाय पर ज्योतिरुपसपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते " इत्येव रूपम् ॥ ५५ ॥

'अत्र शरीरात्समुत्थायेति मूर्धन्यनाड्योत्क्रम्य देवयानेनोद्गमना
भिधानेन गत्यनुपपत्तितर्कानिवकाशः ॥ ५६ ॥

त्यभ्यापयेना व्यवधानाभिधानेना चिराद्गितपुरुषामृतावा पुन
रावृत्तिभ्रमविविधमित्त विषयत्वव्यवधानवकाशः ॥ ५७ ॥

समानप्रकरणस्थस्यात्रापपरज्योतिश्शब्दस्य मोक्षार्थक स्थ-
स्वरूपाभिनिष्पत्ति भ्रवणातुरोपेन परब्रह्मपरत्वाया भयर्जनीयतया -
गतिश्रुती - ब्रह्मगमयतीत्यत्र परमात्ममुत्पद्यत ब्रह्मशब्दगौणवृत्तिः
व्यवधानवकाशश्च ॥ ५८ ॥

उक्तश्रुतौ, अस्माच्छरीरात्समुत्थाय - शरीरात्मभावनां परित्य
ज्येयार्थ , नत्यासनादिष समुत्थायेतोहि पुष्वमिति बुद्धष्टिर्याद्वान
त्यनुपपत्त्याद्विवरण भुक्तिविरुद्धत्वाच्च हेयम् ॥ ५९ ॥

शरीरात्मभावनापरिपागोह्य न पदेनोपस्थाप्यते ॥ ६० ॥

उपरिष्ठादुक्तश्रुतमुक्त शरीरसमुत्थानविधरजैदम्पर्यमगृहोपपन्न
एते पंचमपष्टाखण्डिकयोः - " अथ यत्र तदस्माच्छरीरादुत्थाय गते
देव रश्मिभिरूपमात्रमवे - स भोमितिपादोऽटामीयते - स पायक्षिप्येन्म-
नरावदादित्यं मच्चत्येनैरगच्छ एवेष्टार विदुषां प्रपदन निरोधो विदु
षाम् ॥ " "तदेष्टारोव. शत चैवाचहृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धन्यभिनि
सृतेर। तयोर्वमायप्रसृतत्वमेति विप्रदृश्याउन्नमणे भवत्युन्नमणेभ्य
ति " ॥ इत्येव रूपेण विदुषश्शरीरान्मूर्धन्य नाड्योन्नमण रश्मिभिरुपमा

क्रमण - प्रणवेन ब्रह्मानुस्मरण पूर्वक प्रयाण अविलम्बेनादित्योपल-
क्षितेनार्चिरादिमार्गेण लोकविशेषगत्वामृतत्व प्राप्तिश्च स्पष्टतर ह
भिधीयन्ते ॥ ६१ ॥

तदेतत्सर्वमभिधेयैतत्सूत्रभाष्ये भाष्यकारै - “दशंपतिश्च श्रुति-
मूर्धन्यनाम्नानिष्क्रम्य देवपानेन गतस्य परब्रह्मप्राप्तिम्” इत्यभिधायोक्त
श्रुतिरुदाहृता ॥ ६२ ॥

“तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेती”ति विवरणश्रुतावायन्निति गतृप्रत्यये
नार्चिरादिमार्गं प्रस्थितानाममृतत्वप्राप्ते मध्ये लोकविशेषचिरकाल
स्थितिलक्षणव्यवधानराहित्य प्रतिपादयता - एष “सम्प्राप्ताद्”इत्या
दिमुखश्रुतौ समुत्पायेति ल्यप्रत्ययार्थस्य विवृतत्वादुक्तश्रुते रर्यि
रादिमार्गप्रस्थिताना मग्न्यवधानेनामृतत्व प्राप्तिप्रतिपादकत्वं दुरपह
यम् ॥ ६३ ॥

एयमुक्त विवरणश्रुतपुनरुद्गुणभूतया याज्ञवल्क्यस्मृत्या - “ऊ
र्ध्वमेक स्थितस्तेषा योभित्वा न्युर्मण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन
याति परा गतिम्” इति तृतीयाध्यायसप्तषष्ठ्यधिक शततमश्लोक
रूपया नार्चिरादिमार्गप्रस्थिताना मेकोत्पातेनैव चतुर्मुखलोकमग्न्य-
तिक्रम्य तत ऊर्ध्वं गत्वा अमृतत्वं प्राप्तिलक्षण परमगतिप्राप्तिं प्रति
पादयन्त्या- तेषा न चतुर्मुख प्राप्य, नवा तत्र चिरकाल स्थित्वा
महता विळम्बेन पश्चादमृतत्वप्राप्तिरिति प्रतीतेः, छान्दोग्योपनिषदि
षष्ठप्रपाठके चतुर्दशखण्डे द्वितीयखण्डिकागतया “तस्य तावदेव
चिर यावन्नविमोक्षये अथ सम्पत्स्यइति”इति सद्विद्याप्रकरणस्थश्रुत्या -
सद्विद्यानिष्ठस्य मोक्षप्राप्तेर्देहपात मात्रावधिविळम्बप्रतीतिश्च, विदुष
भारीरादुत्क्रान्तस्य लोकाविशेष चिरकालवासलक्षणव्यवधानमन्तरेणै
व ब्रह्मप्राप्तिं प्रस्कृत्य ॥ ६४ ॥

णाम्मुण्डोपनिषदि प्रथममुण्डवे द्वितीयखण्डे - एकाग्ररात्र-

ण्डिकायां - "तपभ्रंशेष्टेष्वपवत्तन्परण्ये आन्ताविद्वांसो भैक्षचर्या चरन्तः । सूर्यद्वारेण तेविरजाप्रथान्वियन्नामृत स्सपुरुषोऽव्ययामा"- इत्येव रूपायां सूर्योपलक्षिताचिरादि मार्गगामिनां विदुषां अमृतत्वाव्ययत्वविशेषित परमपुरुषतल्लोकावेव प्राप्यौ नतु द्विपरार्धावसानकाल विनाशि हिरण्यगर्भे तल्लोकाविति प्रसङ्गदमेवाभिधीयते ॥ ६५॥

नचायं पुरुषो हिरण्यगर्भइति काम्य वक्तुम् - प्रकरणविरोधादमृतत्वाव्ययत्वमतिविरोधाच्च ॥ ६६ ॥

अस्मिन् हि प्रकरणे एतत्खण्डिकात्. प्रागण्डान्तवर्ति चतुर्मुखलोकान्त सर्वप्राप्याणामन्तवत्त्वमभिधाय, एतत्खण्डिकायां परविद्याकायांनन्त स्थिरफलपरमपुरुषप्राप्तं प्रस्तुत्य, एतदुपरिष्ठात - "परीक्ष्य लोकान् धर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायादि"त्यादिना पूर्वोक्तान्तवत्फल निन्दानुवादेन - 'येनाक्षरं पुरुषं वेदस्य प्रोवाचता तस्यतो ब्रह्मविद्यामि'त्यन्तेन - अनन्तस्थिरफलब्रह्मप्राप्तिकला दर्शितखण्डिकोक्तपरमपुरुषविषयपरविद्याइ विधीयते ॥ ६७ ॥

अमृतत्वाव्ययत्वविशेषितोऽयं पुरुषविशेषणवादि भक्षर पुरुषं वेदस्यमिति परविद्याविषयशब्दतोऽर्थतश्च प्रत्यभिज्ञायते ॥ ६८॥

एव तृतीयमुण्डके प्रथमखण्डे "सत्यमेव जयते नानृतं सत्यं न पन्थाविततो देवयान । येनाक्रमन्त्यवयो ह्यमकामायद नस्तस्य ह्य परमं निदानम्" इति षष्ठखण्डिकाया देवयानयामिना विदुषा स्तत्पदशब्दाच्च परब्रह्मसन्त्यधि परमपदमेव प्राप्य तापरमत्तरयानमिति स्फुटतरश्रूयते, सत्यशब्दपाच्च परमेव द्रष्टेति तु "बृहच्च तद्विष्यमचिनयस्व सुखमाद्य तत्तमश्नतर धिभाति । दूरात्तददूरे तदिद्वान्तियेच पश्यत्सि दैव निदिर्तं शुद्धायाम् ॥ " इत्याद्युत्तरभागेनैव स्पष्टम् ॥ ६९ ॥

अचिरादिगामिना अमृतत्वापुनरावृत्तिप्राप्तेर्मध्ये लोचयिषेप चिरकालस्थितिं विस्मयेन पश्चाद्वाविराहित्य गतिभ्रान्तिरन्वयप्रधानेन त

लाभिमतिपादनादिव तादृशगतिमतिपन्न स्थानविशेषे तदीयस्थिते
स्ततः कर्तव्यगमनमन्तरेण तत्रैव कालपरिच्छेदराहिताया प्रतिपादना-
दप्यवगम्यते ॥ ७० ॥

अर्चिटादिगंगतानां सद्भूतिलब्धस्थानविशेषे कालानवच्छिन्ना-
स्थितिश्च दृढदृष्टारण्यकोपनिषदि - सममाध्यापदशमब्राह्मणे - "सलोक
मागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसतिशान्तस्तस्माः ॥ (१) इति श्रुत्या
अष्टमाध्यायद्वितीयब्राह्मण पञ्चदशखण्डिकायां " तान् वैद्युतापुरुषोमा
नयत्य ब्रह्मलोकान् गमयति तेषु ब्रह्मलोकेषु परा परावतो
वसति तेषां न पुनरावृत्तिः " (२) इति श्रुत्याचमतिपन्ना ॥ ७१ ॥

एतदुक्तमपि - अर्चिटादिगतिश्रुतिषु कथिद्वयप्राप्तया, कचि
ल्लोकविशेषप्राप्ति तत्रत्य कालानवच्छिन्नधासाभावा, कचिच्चताग्न्या
पुनरावृत्ति सहिताभ्यां, कचिच्चाभृतत्वप्राप्त्याच, गन्तॄणां चर्यानि
रूपेण विभ्रमो दृश्यते । यदिपुनरत्र लोकप्राप्तिश्रवण चतुर्मुखलोक
विषय भ्रमृतत्वप्राप्तिश्रवणं तत्र चिरकालस्थितिविच्छिन्नेन पश्चान्मो-
क्षप्राप्तिविषय चाभविष्यत् - तदा लोकविशेषप्राप्ति तत्रत्य कालान
वच्छिन्न धासाभ्यां विभ्रमः, अव्यवधानेन ब्रह्मप्राप्त्यभृतत्व प्राप्तयोः
श्रवण, एकेनैव प्रमाणेन चतुर्मुखलोकात्मप्राप्तिरूप्य परगतिप्राप्तिस्मर
णश्च नाभविष्यत्, अनविष्यञ्च कचिच्चतुर्मुखलोक चिरकालस्थिति -
सदृशन्तरमोक्षप्राप्तयोः रूपैः श्रवणमपि । श्रवणपतिपत्यचमनश्च पचमल
गिहिकायां " ससामभिरुप्रीयते ब्रह्मलोकम् , सप्तस्माज्जिघ्रसात्परा
त्वर पुरिषाय पुरुषमोक्षत " इति गन्तॄणामर्चिटादिगति लब्ध ब्रह्मलो
कशब्दित स्थानविशेषपण्य परमपुरुषेक्षित्व श्रवणमपि नोपपद्यते ।
सर्वगतिश्रुतिना भैककण्ठबन्धेन न कचिदपि सम्भवति । तस्माद्वृत्ति
श्रुतिनां - गन्तॄणां देशविशेषेऽप्यवधानेन साक्षात्परमस्य प्रापकत्वप
रत्वेन दुरपह्नुवांसिद्व्यतीति ॥ ७२ ॥

विदुषउत्क्रान्ति प्रतिषेधादिकं तु चतुर्थाध्यायद्वितीयाभादे प्रागेव समाहितम् ॥ ७३ ॥

॥ सू ॥ नच कार्ये प्रत्यभिसन्धिः । ८ ॥ (४ ३ - १३ ॥)

द्वितीयसूत्रविवक्षित प्रजापतिसभावेगमप्राप्ति प्रतिसन्धानानुपपत्ति स्पूलवस्तुमय लोकविशेषप्राप्यत्वात्तुपपत्तिरूपयोः वादरिप्रवित न्यार्थयोः प्रतिक्लेषपरमष्टम सूत्रम् ॥ ७४ ॥

अस्यार्थः, प्रत्यभिसन्धिश्च - प्रजापतिसभावेगमप्राप्ति प्रतिसन्धानं नच । न कार्यं न कार्यंत्रह्याविषयः, अपितु परब्रह्मविषयएवेति तैमितिर्मन्यत इति ॥ ७५ ॥

इदं मत्र तात्पर्यम् - छान्दोग्याष्टमोपासने - चतुर्दशखण्डे - "प्रजापतेस्तभा वेगमप्राप्ते" इति अयमानमर्चिरादिगतस्य प्रजापतिसभावेगमप्राप्ति प्रतिसन्धानं न कार्यंत्रह्यादिरूपमभं तत्स्थानप्राप्तिविषयम्, अपितु परब्रह्म तत्स्थानप्राप्तिविषयमेव, वाक्यशेषेतस्याभिसन्धानात्, "यशोऽहमवामि ब्राह्मणानां" मित्यादिना सर्वापि यद्विलोपपूर्वकं सर्वात्मभाषानुसन्धानं श्रवणात् कायप्राप्तस्तदसम्भवात्, पूर्वत्र यो दशखण्डे "अथद्वय रोमाणि विधूय पावचन्द्रहव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूर्त्वाशरीरमकृतं कृतममा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामी" त्यभिसम्भाव्यस्य - ब्रह्मलोकस्याकृतत्वश्रवणात्, सर्वबन्धविनिर्माकस्य साक्षाच्छ्रवणाच्च । प्रजापतिशब्दश्च नात्र चतुर्मुखाविषय - स्ववास्यएव पूर्वत्र - "भाषा शोदयैनामरूपयोः निबन्दिता ते यदन्तरातद्वद्वत्तदमृतं स भावे" ति प्रकृतपरब्रह्मविषयत्वात्, प्रजापतिशब्दस्य पाँव विश्वस्येत्यादि श्रुतिसिद्धिनिरूपाधिकपतित्वं शालिनि परस्मिन्नेव ब्रह्मणि सुख्यत्वात्, "प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः" रित्यादिषु परब्रह्मण्येव प्रयोगदर्शनाच्च । तथाच ब्रह्मोपासकस्यार्चिरादिना गतस्य न प्रजापतिसभावेगमप्राप्ति प्रतिसन्धानानुपपत्ति - नापि स्पूलवस्तुमयलोकविशेष प्राप्त्यावानुपपत्ति - अदृत ब्रह्मण्येवमिति नित्यस्य परब्रह्मासाधना साहच-

लोकस्य श्रुत्यैव सिद्धस्य तर्केणानपनेत्यात्वा लोकप्राप्तिश्रुतेस्तद्विषय
त्वसम्भवा लोपसामान्यस्य क्षणक्षरणशील प्राकृतस्पूलवस्तुमयाव नि-
बन्धाभावाच्चेति ॥ ७६ ॥

इत्थ मंचिरादिमार्गगामिना मुपासकानामव्यवधानेन लोकविशेषे
परस्यैव ब्रह्मण प्राप्तौ प्रमाणगणैर्दुरपह्व निश्चिताया चतुर्विंशत्वा
कयोदाहृता श्रुतिस्तत्रविंशत्वाकयोदाहृता स्मृतिश्च न तद्विराधेनोदेतु-
मभवत् ॥ ७७ ॥

चतुर्विंशत्वाकयोदाहृतश्रुतेस्वापमर्थ, तेत्वं - उपासया । ब्रह्मलौ-
केतु - ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक, कर्मधारयोऽत्र निपादस्थपतिन्या-
यात्, तस्मिन् - उपास्ये परब्रह्मणि । यत्तमाना । परान्तकाले -
पर-अन्तिम, योऽन्तकाल - देहावसानसमय तस्मिन् प्रारब्धकर्मभा-
ग हेतुप्राकृतचरमदेहावसान समये । परामृतात् - परमाद्ब्रह्मणउपा-
सनप्रीताद्धेतो । परिसुच्यन्ति सर्वस्माद्वन्धादितुच्यन्तइति ॥ ७८ ॥

तत्रविंशत्वाकयोदाहृतास्मृतिस्तु - नैतल्लोकनिष्पन्नविद्यार्थिरादि
मार्गमस्थितविद्वद्विषया, विन्तु पुण्यकर्मविशेषेण हिरण्यगर्भलोक प्रा-
प्ता - 'तदुपर्यपि यादरायण' इति न्यायेन तत्रैव निष्पन्नविद्याना ॥
तिप्रकारविषया ॥ ७९ ॥

अस्यास्मृतेरपमर्थ, तेत्वं पुण्यकर्मविशेषेण हिरण्यगर्भलोक
प्राप्ता पुण्यविशेषास्त्वं । ब्रह्मणासह - चतुर्मुखेनसाध । कृतात्मान -
तस्यैव लोके शिक्षितमतय, अधिगतविद्यास्त-इति यावत् । परस्य-
चतुर्मुखायुप । अन्ते । प्रतिसचरे - महाप्रलये । समाप्तेति । पर पद
प्रविशन्तीति ॥ ८० ॥

व्यासयोगाद्यतयशुद्धसत्त्वा ” इति तत्त्वण्डिकापूर्वाधोक्तानां मन्त्रेण
लोके सुदृढपिनिषन्न विद्यानामुपासकानामेव ग्रहणेन “ ब्रह्मणा उ
दते सर्वं ” इति स्मृतौ चतुर्मुखेन साकं तद्वैवेप्रविगतं विद्यानामेवा
धिकारिणः ग्रहणेनच तयोर्भिन्नविषयस्वरूपैवापगमेन ब्रह्मलोकापरात्
बालादि शब्दानां पूर्वोक्तरीत्या स्वरूपतण्वं तत्तदानुगुण्यसम्भवाच्चो
क्तस्मृत्या श्रुतेस्समानविषयत्वं प्रत्यभिज्ञापकत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

तैत्तिरीयोपनिषद् पष्ठमश्रे दशमानुषाङ्गे “ यस्मात्परमापरमस्ति
त्रिविद्यस्माद्याणीयो तस्यापोस्तिरधित् । यदावस्तद्व्यो दि य ति
ष्टत्वेन स्तेनेद् पूर्णं पुरुषेण सर्वं ” मिति विशखण्डिकाया सर्वोत्तर-
द्युशब्दिने परमपदे सर्वव्याप्तस्य निस्त्रिमाभ्यधिकस्य परपचित्पुरुष
विशेषस्य सङ्गाय प्रस्तुत्य तादृशपुरुषप्राप्तिं चास्मिन्देशे भवति के-
नोपायेन केनाधिकारिणा जयतीत्याशङ्क्या “ न यमं न मजया धने
न त्यागे न के अमृततयमानशु । परेण नाकं विदितं शुद्धाया विभ्राजत-
यद्यतपोविशन्ति ॥ ” इत्येव विशखण्डिकाया तादृशपरमपुरुषातिरमु-
तत्फलक्षणाया परमपदादुपदेशविशेषभाविता कर्मप्रज्ञाधनाद्यसाध्यता
त्यागसाध्यता यतिशब्दिताधिकारि विशेषाधिगम्यमानताच प्रतिपाद्य,
तत - “ वेदान्तविज्ञानमुनिस्त्रिविधा रस-वासयोगाद्यतयशुद्धसत्त्वा ।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ” इति द्वा
विशखण्डिकाया तादृशाधिकारिणा स्वरूपस्य तेषां पूर्वप्रस्तुतपरतपु-
रुषप्राप्तिप्रकारस्यैव आतिरिवादिविदितत्वेनास्मिन् प्रकरणे पुण्यकर्म-
णा चतुर्मुखलोकाभिः तत्प्रयोपासनानुष्ठानं तदगन्तरमोक्षप्राप्तिं प्रस-
गच्छ न सगत ॥ ८२ ॥

ईदृशानुपपत्तिं मातृदेवैव भाष्यसारेरेतदधिगच्छेत् वेदान्तसत्त्वं
दीपयोदकश्रुतिपथोक्तरीत्यैव व्याख्याता ॥ ८३ ॥

नहि सत्त्वैव वेदान्तविज्ञानमुनिस्त्रिविधं तत्त्वहितपुरुषाधानामस-
नं पारमार्थानुष्ठानादि लक्षणसंन्यासयोगेन विशुद्धान्तं परणानां माम

याग मुपासनादिलक्षणाभीप्सित परमपुरुषार्थप्राप्तियतनशीलानां म
दिरादिमार्गप्रस्थितानां अधिकारिणा हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिं तद्वाञ्छित
वस्त्वभोगानुभवापासनादिकं खनत भवति, तेषां देहावसानसमयपक्ष
सफलमुकृतदुष्कृत हानस्य सापराधाधिकरणासिद्धतया मध्ये चतु
सुंखलोके ब्रह्मप्राप्तिव्यवधायक भोगायसम्भवात्, स्वोपासनेनाप्रेप्सि-
त फलप्राप्तौ तत्कृतुन्यायविरोधात्, स्वप्नान् ब्रह्मगमयतीत्यादिशयाः
वदानीमेव ब्रह्मप्राप्तिभूतेर्विरोधाच्च ॥ ८५ ॥

एव वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थां इत्यादिविशेषणवत्तया श्रुतानां
मधिकारिणा कृतात्मत्वस्या भिन्न्यक्ततया, कृतात्मना मनित्यवतुमुंख-
लोकमहाणेन मित्यस्य परमपदरूपेवाधिगन्तव्यत्वाया दशितस्मृतावे
च कृतात्मानं मविशन्ति परं पदमित्यनेन स्पष्टत्वाच्च, तेब्रह्मलोकेति-
ति श्रुतौ ब्रह्मलोकशब्दस्य न वादृशाधिकारिप्राप्यतयाऽ नित्यचतुमुं
खलोकप्रतिपादकत्वं सम्भवति ॥ ८५ ॥

अतएवहि छान्दोग्यश्रुतौ “ धृत्वाशरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकम
भिस्त्रभवामी”त्यादौ खत कृतात्मनोभित्सम्भाव्यस्य ब्रह्मलोकस्याह
तमिति नित्यत्वं चतुमुंखलोकादभावरत्नकमभिहित ॥ ८६ ॥

इत्यमुक्तश्रुते प्रवरणबलेनावैव वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थावादि
विशेषणविशिष्टाधिकारि विशेषविषयवादेव अस्मिन्नधिकरणे यादृदि
पक्षस्यैव सिद्धान्तरूपताभिप्रायिभिः परैरपि मुण्डकोपनिषत्तृतीय सु-
ण्डकद्वितीयखण्डपष्ठलण्डिकाया मुक्तायामेव श्रुतौ पाठभेदत उक्त
प्रकारेण किञ्चिदालुपूर्वाभिदेनच पठ्यमानाया ब्रह्मलोकेपरान्तकालशब्द
योरुक्तरीत्यैव परब्रह्मचरमदेहावसानपरतयैव व्याख्यानं कृतम्, न
तु चतुमुंखलोकात्तदापुरवसानकालपरतया ॥ ८७ ॥

तत्राप्याउभेदस्तु “ तेब्रह्मलोकेषु परान्तकाले पराश्रुता परि
मुच्यन्तिसर्वं ” इत्येव रूप ॥ ८८ ॥

इदं पुनरत्र बोध्यम्—यथा ब्रह्मलोकान् गमतीत्यत्र ब्रह्मलोकशब्दस्य
 भवितुं पाठानि तिष्ठदुच्यते नोपपत्त्या वमंधारयसमासम्, अत्राकृत
 लोकानामपि बहूना प्रमाणप्रतिपन्नतया तत्पुष्पसमासस्याश्रित्य द्विवि
 धापि योजना ५२ जैमिनिरिति सूत्रे भाष्यकारैर्भाषिता, तथेदापि द्वि
 विधा योजना सम्भवति, परान्वकालेतु, ब्रह्मलोके परब्रह्मासाधारणा
 प्राकृतनित्यविभूतौ । अवान्तरलोकवहुत्वे अप्रामाकृतविभूतैरपि विवर्तय
 कवचन, पाठान्तरे तु लोकबहुत्वाभिप्रायेण बहुवचन । परान्वृतात्-५२
 मसृत् ब्रह्मनाम्, परामुक्ताइति पाठे तु परममृतप्रत्यसाध्यतया येषाम-
 स्ति ते परान्वृताः - पर ब्रह्मनामास्त्यर्थ इति यथायथ योजनाद्वयेपि पदा
 नामानुगुण्य बोध्यम् । एकयोजनाया, ब्रह्मलोकान् गमयी त्यत्रोक्त-
 न्यायेन योजनान्तरोपलक्षणत्वेन दर्शितयोजनाद्वयमभिप्रेतमेव भा
 ष्यकृतम् । “धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिमुखमवामि” ‘ब्रह्म-
 लोकान् गमयामि’ ब्रह्मलोकमागच्छत्यत्रोक्तमहिम्नं सप्रजापतिर्लोक स-
 ब्रह्मलोक सखामभिर्गतापते - ब्रह्मलोक “इत्यादिश्रुत्यन्तरेषु भर्षिरादि
 गामिनां विदुषामप्राकृतनित्यलोकस्य भाष्यतया ब्रह्मलोकशब्देन प्र
 तिपादमानुगुणाद्येव द्वितीययोगनाम्नभिर्मेतैव भाष्यताम् । ईदृशश्रुत्य-
 न्तरसमादानुरोधेनैव ब्रह्मलोकान् गमयतीत्यत्र द्विविधयोगनामा भौ
 वस्तव्यान्तस्य रथान्तरस्य ब्रह्मलोकशब्दयोगना द्वयोपलक्षणत्वा-
 दिति ॥ ८९ ॥

नन्वोक्तस्मृतौ - कृतात्मानस्ते सर्वे ब्रह्मणा सह परस्परान्ते प्रतिष्वच
 रे सन्नास्ते ५२ पदं प्रविशन्तीति योजना, इत्यचोक्तस्मृत्यनुरोधेन सर्वे
 वि विद्वांस इदवानुष्ठिते परदिक्षा अपि विद्यानिष्पत्तिशेष चतुर्मुण्डलोकं
 चिरवाल्स्थित्या भाष्य चतुर्मुणेन साकं महामलयलक्षणं तदापुरवसानदा
 लण्य पर पदमविशन्तीत्यभ्युपगमे वा क्षतिरिति वाच्य, ‘कृतात्मा ब्रह्मलो
 कमभिमुखमवामि’ ‘कृतात्मान’ प्रविशन्ति परपदमिति श्रुतिस्मृत्योत्पन्न
 सतः प्रतिपन्नस्य कृतात्मताया परमपदमामि हेतुत्वरसपवादायोगात्,
 भर्षिरादिपदगामिना विदुषा शरीरावसानेन खल्ववर्गविधूयनस्य-
 चतुर्मुण्डलोकमयतिक्रम्या व्यवधानेन परब्रह्मनामैश्च श्रुतिस्मृतिभि

तिपन्नताया प्रागेव निरूपिततया तद्विरोधस्य दुरपद्वयत्वात्, मध्ये चिर
काल चतुर्मुखलोकस्थिति हेतुवर्माभावेन सर्वेषां विदुषामाधिकारिक
चतुर्मुखेन साकमाप्रलयावस्थानासम्भवाच्च ॥ ९० ॥

‘तस्य तावदेव चिर यावन्नविमोक्ष्ये भय सप्तस्पृहीती’ इति छा-दे-
म्यपष्ठमपाठक चतुर्दशखण्ड द्वितीयखण्डिकागता श्रुतिर्हि सद्विद्यानि
ष्ठस्य मोक्षप्राप्ते देहपातमात्रावधि विळम्ब प्रतिपादयन्ती विदुषामध्ये
चतुर्मुखलोकभाप्रलयावस्थान अक्षणविळम्बविरह विशदयति ॥ ९१ ॥

तस्मादविदुषामेव पुण्यवर्मविशेषेण हिरण्यगर्भलोक भेजुषा
तत्रैवाधिगतविद्यानां प्रारब्धकर्मफलभूत हिरण्यगर्भसायुष्यानुभवाव
साने तेनैवसाक मोक्षस्थानप्राप्ति प्रतिपादयति येषां स्मृतिरिति न
तथा दर्शितश्रुते कथंचिदपि समानविषयता सुपथा ॥ ९२ ॥

नयाचोक्तस्मृते रश्मिरादिधर्मना हिरण्यगर्भोपासयानां तद्धो
यप्राप्तिप्रतिपादकत्वाददर्शनात्, प्रत्युतारश्मिरादिगतिश्रुतिषु गन्तृणां
हिरण्यगर्भतल्लोकव्यावृत्त परब्रह्मलक्षण परमपुरुषतल्लोकवारेष प्राप्य
त्यप्रतिपादनदर्शनाच्च, परब्रह्मोपासीनानेव नयन्यारश्मिरादिगतिवादिष्वग
णइति जैमिनेराशयः ॥ ९३ ॥

इदमत्र पष्ठाद्विस्तराया निष्पन्न जैमिनितात्पर्यम्, परविद्यामकर
जेध्वेयारश्मिरादिगतिश्रवणात्, गतिश्रुतिषुच गन्तृणां प्राप्यस्य फलं
ब्रह्मतल्लोकादि व्यावृत्तै परब्रह्म तल्लोकाद्यसाधारणैरनन्यधासिद्धैर्मुण्डपवृ
क्षैरेव शब्दैर्निर्देशाच्च, परब्रह्मोपासकाण्यारश्मिरादिमार्गेण गन्तार, परमे
वच ब्रह्मतेषां प्राप्य, ॥ कार्यं हिरण्यगर्भादिलक्षण ब्रह्मेतिनिश्चीयते ।

नच परब्रह्मासाधारणशब्दानां कार्यब्रह्मणि लाक्षणीकत्वं
चल्पनं युक्तम्, अनन्यथासिद्धबीजाभावात् । नच भगवाननुपपत्तिं प्र
माणम्, सर्वगतस्य नित्यसिद्धस्यच ब्रह्मणो वेदनस्य “ तमेत वेदानु
वचनेन ब्राह्मणा विधिदिषति यज्ञेन दानेन तपसा नाशनेने ” त्यादि शा

खादृणांश्रमधर्मशौचाचार देशकालादिस्वापेक्षत्ववत्सर्वगतत्वेऽपि तस्य तादृशवेदनफलभूत निशेषाविद्यानिवृत्तिपूर्वकप्राप्ते विशिष्टदेशगति-
स्वापेक्षत्वस्यापि गतिशास्त्रादेव सिध्द्या गमनस्यानुपपन्नता विरहात् ।

नचाविद्याया अनिवृत्तौ कुत्रापि न ब्रह्मप्राप्तिः, निवृत्तौचात्रैव सा स
म्भविषुमर्हति, सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणः, अविद्यानिवृत्तिश्च सत्यासामग्र्या
मत्रैव सम्भवतीति वचमुपपन्नं ब्रह्मप्राप्तये क्वचिद्व्यभिचयमिति वाच्यम् ।
गतिशास्त्रेण देशविशेषे ब्रह्मप्राप्तिमतिपादकेनेहैव निशेषाविद्यानिवृ-
त्त्यसम्भवे प्रतिपद्यमाने तर्कणेऽपि तत्सम्भवोपपादनायोगात् । नद्विष-
यं हि लिंगं भूतिं चाधितुं प्रभवति, लोके सर्वभायानां स्वाभाविकस्वस्वकार्यो-
त्पादनं शक्तिवैचित्र्यस्यदुरूपद्वयतयाऽग्निजलादीनां तत्तद्वस्तुनामौभ्यशैत्य
शुद्धत्वाशुद्धाय शुद्धिस्वरत्वाशुद्धिकरत्वादि शक्तिवैचित्र्ययत्तं प्रकृति-
मण्डलस्याविद्योत्पादनशरितः परमव्योमाख्यदेशविशेषस्य तत्रियतन-
शक्तिश्च प्रमाणसिद्धेनापद्वयमर्हत् । स्वाभाविकविचित्रभावशक्तीनां तत्रैव
दुरूपद्वयताश्च पराशरेणाप्युक्ताः विष्णुपुराणप्रथमाशततृतीयाध्याये-
“शक्तयश्चैवैवभायानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोऽमोब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्याभाव-
शक्तयः ॥ भवन्तिवपता मेष्ट पावकस्य यथोष्णता” इति ॥ किञ्च विशु-
द्धतरेणापि खलिलेन पकिरस्य यस्तुन पक्वमध्ययव सतोमलप्रक्षाल-
नवद्विषयापि ससारिणो जन्तेरविद्योत्पत्त्यावरेप्रकृतिमण्डलस्य
सतो निशेषाविद्यावत्त्वात् त्रियतनमसम्भावितम्, अतस्तत्रगद्यान्
परमकारणिकं परब्रह्मपदोत्तमोत्तमोत्तमं यथापकिरं यस्तुमक्षालयि-
तुकाम पकादहिर्निष्पन्नं पक्वहरश्च विशुद्धतीर्थसंलिलनीत्वा प्रक्षा-
लयति तद्वदुपासनप्रीतं वपातीनानातिष्ठिकै रचिरादिभिः प्रकृतिम-
ण्डलादूर्ध्वं तत्साम्यन्धपिष्टुर तत्साम्यन्धगन्धासहिष्णुच प्रदेशविशेष-
नीत्वा निशेषाविद्यावत्त्वमप्यप्रक्षाल्य स्वात्मानप्रापयतीति विदुषा ब्र-
ह्मप्राप्तये गमनमुपपन्नम् । अपिचानुभूयमानातिरोहितं तत्तद्वस्तुसन्निकर्षं वि-
शेषस्यैव तत्तद्वस्तुनामिरूपत्वा तत्पाविधसन्निकर्षं विशेषलक्षणाया -
विशदतत्त्वब्रह्मप्राप्ते स्तत्स्वरूपाच्छादकं चित्तं सततपरिणामप्रकृति-
मण्डलेऽसम्भाविततया विदुषा ब्रह्मप्राप्तये प्रदेशविशेषगमनाभि-

धान मुपपन्नतरमेव । प्रकृतेः परस्ताद्व्यतिरोहितं ब्रह्मसमन्ततोदीप्त-
मिति श्रूयते । यथोक्तं छान्दोग्ये तृतीयपपाठके त्रयोदशखण्डे - "अथ यद्
तः परोदियोऽप्योतिर्दीप्यते विन्ध्यतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषु तमेषु-
लोकेष्विति । मुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके द्वितीयखण्डेच "यस्स
र्चङ्गस्त्वयं विद्यस्वैषमहिमाभुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरेऽप्योमन्याभाप्रति-
ष्ठितः " इत्यारभ्य - "हिरण्ये परे कोशे विरज ब्रह्मनिष्कलम् । त-
च्चुम्न ज्योतिषो ज्योति स्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ न तत्र सूर्यो भाति
न चन्द्रतारक नेमाविद्यतो भान्ति कुतोऽपमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति
सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती "त्यन्तश्च । पुरुषसूक्तेच ध्रुतम् -
"वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णतमस परस्ता " इति । अतः प्र-
कृतिमुण्डले ब्रह्मणस्तिरोहितत्वा दुपरिष्ठासमन्ततो दीप्तत्वाच्च तामास
ये तमसः परस्ताद्गमनमावश्यकमेव । अतएव विद्वान् शरीरान्मूर्ध-
न्य नाड्यानिष्क्रम्य देवयानेनोर्ध्वगत्वा तमस परस्तात्समन्ततोदीप्तं प-
रब्रह्माख्यं पर ज्योतिः प्राप्यैव स्वस्वरूपाविभांयलक्षणमोक्ष प्राप्नोतीति
स्पष्टमुच्यते छान्दोग्ये - "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्यो-
तिरुपतम्पद्य स्वेन हरेणाभिनिष्पद्यतः " इति । अतएवच तैत्तिरीयोपनिष-
दानन्दब्रह्मणो - "ब्रह्मविदप्राप्नोति पर " मित्युपरमाभिहितं प्राप्तिविश-
दीशरणार्थं 'अथातोमुमन्ना' इति प्रश्नानुपक्षिप्य, "उताविद्वानमुलोकमेत्य,
वाधमगच्छती " इत्यनेन ब्रह्मविदस्माद्धोकात्प्रेत्यामु लोका गच्छति न च
ति पटिचोद्य, अन्तेच "सपएव वित्, अस्माद्धोवाप्रेत्य । एतमन्नमयमा-
त्मानमुपसक्रामती " त्यादिकथा ब्रह्मोपासीनस्त्वयोंपि विद्वानस्माद्धो-
कात्प्रेत्यान्नमपादि समष्टिव्यष्टिविभूतिक निरतिशयानन्द परमात्मान -
प्राप्नोतीति पूर्णोक्तप्रश्नोत्तराभिधानपरया सर्वेषां विदुषां स्थानविशे-
षे ब्रह्मप्राप्तये जितरादिगतिमत्त्वं प्रस्फुटमेवाभिहितम् । इत्यथ 'सायना-
न' मित्यादिश्रुत्या यो गुहायां निहित ब्रह्मवेदसवरूपे व्योमनि सर्वान्का-
मान् समभ्रुत इति प्रतिपादयन्त्या अस्मिन्लोके निजहृदये वृद्धोपास-
कस्य परमव्योमात्पदेशविशेषे भोगप्राप्त्यभिधानेन उपासकोऽस्मादो-
वात्परमपदं गत्वा ब्रह्मप्राप्नोतीत्युक्तं भवतीति स्पष्टाहंतीत्यर्थे विष

रणेन निष्पद्यते । तस्माद्विशेषावच्छिन्नातिरोहित परब्रह्मसन्निधौ
 विशेषलक्षण ब्रह्मप्राप्तये ब्रह्मविदा गमनमवर्जनीयमिति सिद्धम् । 'अ
 ह्यलोहान्गमयतीत्यत्र बहुवचनलोकाशब्दश्रवणमपि ब्रह्मगमयतीत्यत्र
 ब्रह्मशब्दस्य न हिरण्यगर्भादिलक्षणकार्यं ब्रह्मपरत्वोक्तम्भवे, अत्रलोका-
 नित्यव निपादस्थपतिन्यायेन स्वतः प्राप्तस्य कर्मधारयस्याभ्यपने द्व
 योत्तरे ध्वयोः स्वरसत्तत्त्वं सम्भ्रमत्यैकवचन्ये पठ्यतेतदुपपन्नश्रयणेन पर
 मात्ममुक्त्यब्रह्मशब्दस्य स्थलद्वयविचार्यन्यत्वात् । लक्षणायास्तादुक्तस्थले
 तत्प्रयुक्तलक्षणान्तरस्यचक्षलपनाया भग्याप्यवात्, समानप्रकरणेना
 धत्तत्वे निश्चिते बहुवचनस्य 'अदिति पाशानि' तिउपपत्ते, परब्रह्म
 साधारणाना मप्यनवेषामप्राकृतानां लोकाणां श्रुतिस्मृतीतिहासपुरा
 णादिप्रमाणगण सिद्धतया ब्रह्मलोचनित्यत्र तत्पुरुषाश्रयणेपि द्वयोर
 विरोधेनैव निर्वाहात्, प्रायुत समानप्रकरणस्य नानाश्रुतिवदपरमा
 त्मवाचकशब्द समानरूपस्य ब्रह्मगमयतीत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य पदार्थ-
 स्वरूपस्य विरोधाच्च । तौल्यदृष्टशब्दस्य पदार्थविसृतातीया भाभ्य
 न्तरसूक्ष्मस्यान्तपदाया श्रुतिसिद्धा स्यस्यानुभूतमात्र साक्षिणा यथा-
 नापलपितु शक्या, तथैव विद्याप्रकरणेषु मुक्तभोग्यतया प्रतिपाद्य
 माणा बालानुगुणपरिपात्र प्राकृतसर्वलपदार्थ विसृतातीया स्तर-
 पदवीदधीपास इत्यनित्यमुक्तानां केवलेच्छानुगुणपरिपात्रा भोग्य
 भोगोपररण भोगस्यानरुपाभुद्धसत्यमया अप्राकृता अपि पदार्थानां
 पलपितु शक्या, अनावातदोषगन्धार्पणेष्वेव वेद तन्मूलस्मृतीतिहा
 सपुराणादि रूपशास्त्रमीमाण्यादेव । ईश्वरोपिहि शास्त्रप्रमाणदो
 निरधारिशास्त्रैकशास्त्रे । भमीषाच पदार्थानां बालकृतविनाशव्यवस्था
 चैतुष्येण सर्वदेवमुक्तेच्छानुगुण परिपात्रतया न वदाचिन्मुक्तश्रयहेहानि
 रिति नमोशानित्यत्वप्रसंग । अतएवहि श्रुतेः हान्दोग्येष्टमप्रपात्रे टि
 तीयखण्डे- 'सयादि पितृलोकनामो भवती' त्यादि । नच परिच्छिन्नत्वम
 नित्यत्वनिषेधमिति चात्थम्, नियामकाभावात् । अणुरतिमानतया शी
 त्यसिद्धेषु प्रत्यगात्ममुक्त्यभिचाराच्च । इयच्च गतिश्रुतिषु ब्रह्मगो-
 शब्दस्य अचिराद्याविवाहिन नीयमानपुरप चरमप्राप्त्यवियस्य

लोकपरत्वेऽपि न चतुर्मुखः लोकपरता, किन्तु परमपुरुषा साधारण
प्रकृतिमण्डलं परिभूतं परमाकाशविषयतैव, तस्यैव चरमप्राप्यस्थान
म्यात्, परब्रह्मोपासकस्या चिरादिपथगमिनः स्तवकतुल्यापरिवेधेन प-
रमप्राप्यस्थानतया चतुर्मुखलोकं प्रतिपादनायोगाच्च । यद्यप्यर्चिरादि
मार्गगमिनां चतुर्मुखलोके चिरस्थित्याऽधिगतविद्यानां पश्चाच्चतुर्मुखे-
न साकं तदापुरवसाने परमपदप्राप्तिस्वीकारेण तेषां श्रूयमाणामृतत्व
प्राप्त्यै पुनरावृत्तिः सांगत्यसमर्थनम् । तद्वत्साधु । गतिभ्रुतिपुत्राणि कुत्रचि
त्स्थानेभामल्लयं विलम्बितस्तद्वृत्तस्थानान्तरप्राप्तिमतिपात्मादर्शनात्, मार्ग
प्राप्त्यपरमस्थानविशेषत्वा पुनरावृत्त्यमृतत्वप्राप्तयो व्यवधानेनैव संभ-
व्यमतिपादनात्, तेषां प्रथमं हिरण्यगर्भलक्षणकार्यं ब्रह्मोपासकत्वस्य
पश्चात्तर्चिरादिप्राप्त्या हिरण्यगर्भलोकं गत्वा तत्राधिगतं परविद्यत्यस्यच
क्वापि प्रतिपादनदर्शनात्, प्रत्युत परविद्यामकरणेन परब्रह्मोपासका
त्स्यैवावगमात्, एष संवत्सादत्त्यादि श्रुती तद्विवरणभूतायां ' ॥
य यत्रैतद्दस्माच्छरीरा हुक्कामती' त्यादिकायां ' तयोर्ध्वमापन्नमृतत्वमे-
वीत्यन्तायांच श्रुतौ, तदुपपृच्छणभूतायां ' ऊर्ध्वमेकस्थित' इत्यादिस्मृ-
तीच शरीरा न्मूर्धन्य नादया निष्क्रम्य देवपानेन गच्छतां विदुष
एकमस्थानेनैव चतुर्मुखलोकमप्यतिक्रम्य परमस्थानेऽप्यवधानेनैवा मृ-
तात्वा पुनरावृत्तिर्निर्दिष्टा प्रतिपादनयां यथोक्तस्य कुरस्यस्यार्थनातस्य
मस्फुटमेवाभिधानाच्च । तद्वत्तलोकेतित्यादिभ्रुतिश्च स्वमकरणानुस-
रणा हुदादत्त सकलभ्रुत्यैककण्ठश्च परब्रह्मोपासकानामेव विद्या-
यै, निचरमशरीरावसानकाले सर्वबन्धविनिर्मुक्त्याभिप्रायैव, ब्रह्मलोक
इत्यस्य कर्मधारय-वे न्नदाग्युपास्ये वर्तमाना इत्यर्थस्य तत्पुरुषत्वे पर-
मपदइत्यर्थस्यच संभवात्, परान्तकालइत्यस्य अन्तकालेच मामे-
मेवेति गीताप्रयोगाद्यानुगुण्येन चरमशरीरावसानकाल इत्यर्थसम्भ-
वाच्च । ब्रह्मणस्तद्देत्यादिस्मृतिस्तु पुण्यकर्मविशेषेण हिरण्यगर्भेसाधु-
भ्यं गतानां तत्रैवाधिगतविद्यानां तेनैव साकं तदापुरवसाने परम-

विधुननपूर्वकं प्राप्यत्वमवृत्तत्वात् सगच्छते , नापि तत्राप्तस्य
सर्वाविद्या विमोक्षपूर्वकं सर्वात्मभावानुसन्धानं वा पुज्यते , त
योरनित्यतायाः तत्राप्तस्य पुण्यपापफलभोगा विद्या सवन्ध
पुनरावृत्तौनाथ श्रुतिस्मृतिमतिपन्नत्वात् । तस्मा दुक्तै हेतुभि परत्र
लोपासकानेवाचिरादिगणो नयतीत्यर्गिकायमिति ॥ ९४ ॥

ब्रह्मपदमुख्यवृत्त्याश्रयणेन चादरि प्रतिक्षिप्तो जैमिने स्वमशा
योपगम्यते । श्रौतोल्लेखो यथाभूत्येव प्रतिपन्नव्यः, प्रमाणान्तरागम्यत्वा
त् । इत्यथ ब्रह्मणश्च तदनुबन्धिना लोकविशेषादीनामपि नापलापो
युक्तः, श्रौतस्यापिशेषात् । अतएवच देशविशेषावच्छिन्नब्रह्मप्राप्तये ब्र
ह्मविदमेवाचिरादिधर्मना गमनमपि न त्वेण व्यादन्तुमर्हम् । एवञ्च
सर्वे स्वरसंघादितापि श्रुतीना नपरिचयस्ता भवतीति ॥ ९५ ॥

अथ चादरिर्जैमिन्यो रुभयोरपि गतिश्रुतिपटकं ब्रह्मशब्दस्य वा
यंमत्रपरस्य परब्रह्मपरावधिवादेपि काप्यंमलोपासकान् वा परब्रह्मो
पासकान्या एकोपासकानेव नयतीचिरादिगण , नतु भिन्नभिन्नोपा
सकानां द्विविधान् , प्राप्यस्य ब्रह्मण एकस्यैव श्रवणात् , तद्य
इत्थं विदुरिति येच मेऽ रण्यइतिच विभागो यथावप्यधि देशविधेः पात
कानामेव अगाधिभाषोपासनभेदमात्रविषयतयावा उपासकानांभेद
मात्रविषयतया वा नेव इत्येवाभिप्रायइति बोधयम् ॥ ९६ ॥

॥ ९ ॥ इति ॥ अमर्तीकालवनः । अयर्तनि चादरायण उभयधाच
दोपासकानुभ ॥ ५ ३ १५ ॥

अथान्ते भगवान् चादरायण परमसिद्धान्तभूतश्च स्वयं नर
मादि सुब्रह्मेनाह ॥ ९७ ॥

अमर्ताश्चालम्बनान् - प्रतीति-परमप्राप्यादयांचीधरानु, अचित्तत्वं
तन्मिथ चित्तत्वा, आलम्बते - प्राप्यतयोपासकइति प्रबोधाच्छ्रुता ,
तत्रभदन्तीय प्रतीकालम्बना , तान् -परमप्राप्य भूतमेव चन्तु अचि

द्विदुक्त चित्तव्यम्, पर ब्रह्मवा प्राप्यतयोपासीतान्, पञ्चाग्नि विच्छन्दित
प्रत्यागत्मविद्यानिष्ठा परमात्मविद्यानिष्ठाश्चेत्युभयविधानपीति यावत् । न
यस्यातिवाहिव गणइति बादरायणो मन्यते । उभयवाच - बादरिपक्ष
जैमिनिपक्षयो रुभयोरपि । दोषात्-श्रुतिविरोधात् । तत्क्रतुश्च - तथोपासी
नस्तथैव प्राप्नोतीत्यय न्यायश्च इहभवतीतिच बादरायणोमन्यत
इति सूत्रार्थ ॥ १.८ ॥

इदमत्र तात्पर्यम् । कार्यमुपासीनान्नयतीति बादरिपक्षे छा
न्दोग्योपनिषदप्रपाठके तृतीयखण्ड चतुर्थखण्डिकाया द्वादशम
खण्डे द्वितीयखण्डिकायाच स्थिताया 'एष समस्त दोऽस्माच्छरीरा
रक्षमुत्थाय पर ज्योति रूपसपद्य स्वेन रूपेण भित्तिपद्यत' इति
श्रुते एव जातीयानामन्या साच बहूना श्रुतीना विदुष आरीरा मूर्धन्य
नाड्या निष्क्रम्य देवयाने नोर्ध्वगतस्या व्यवधानेन परस्यैव ब्रह्मण
प्राप्ति प्रतिपादयन्तीना विरोधोदुष्परिहर । कार्यब्रह्मोपासकस्वप्नाक्षा एव
ब्रह्ममते रपोगात्, यथावस्थितस्वरूपाविर्भावलक्षण मोक्षप्राप्ते श्रूयमाणत
या तासा कार्यब्रह्मपरत्वादिभि रन्यथासिद्धे वर्णयितु मशक्यत्वात्, अथ
वधानश्रवणेन विच्छेदस्यापि दुर्वचत्वाच्च । परब्रह्मोपासीनानेव नय
नीति जैमिनिपक्षे छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठके द्वादशखण्डगताया 'तद्य
इत्थं विदुः, येनमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासत' इत्यारभ्य 'तपतान्
ब्रह्म गमय वेध देवयान पन्था', इतीत्यन्ताया श्रुते, वृहदार
ण्यकाष्टमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणपञ्चदशखण्डिकायाया 'त य एतमेव
द्विदु येनमी अरण्ये यद्धा खय मुपासते तर्हिप मभिसभव
न्तीत्यारभ्य, तान् वेद्यतात्पुरुषोऽमानय एव ब्रह्मलोचान् गमयति
ते तेषु ब्रह्मलोकेषु परा परावतो वसन्ति तेषा ननुन राष्ट्र
ति, रित्यन्ताया श्रुते, एव जातीयाना मयासाच श्रुतीना पञ्चा

मिविदाम पार्चिरादिमार्गेण पञ्चद्वयमिति प्रतिपादयन्तीनाविरोधो
दुःपरिहरः । अतः , पञ्चमिविदो ब्रह्मविद श्रोत्रविधा नप त्पार्चि
रादिगणित्यंगीकार्यम् । कथं मेतेषां मुनयेषां परं मार्चिरादिपथगा
मिधं- नान्येषां मिति चेदिदं मत्र पर्याटोचनीयम् । अर्चिरादिगति
शास्त्रे ब्रह्मप्राप्यपुनरावृत्तिलक्षणं फलवचनात् तादृशफलयोग्या ए
वार्चिरादिगतियोग्याः, येन ब्रह्मप्राप्यतिरिक्तं नञ्चराम्यलक्षणप्रतीक
प्राप्यतयाप्यवस्थन्ति, नते तादृशगतियोग्याः, तेषां प्राप्यनाशेन पुन
रावृत्ते रचर्जनीयतयो क्तफलयोग्यताविरहात् , प्रतीकालम्बनम्यतिरि
क्तास्तु सर्वेष्व तादृशगतियोग्या , तेषां पुनरावृत्तिहेतुप्रतीकावकं
चित्त्वविरहेणोत्तफलयोग्यत्वानपायात् , तथाविधाभाधिकारिण इत्तोभ
यविधाएव भवन्तीति तेषामेवार्चिरादिपथगामित्वं सम्भवति - नान्ये
षां, अतएव तद्यथाविदु रित्यादिछान्दोग्यश्रुतौ ते ययमेतद्विदु
रित्यादिदृढदारण्यकश्रुतौ च अर्चिरादिपथगामिनो विभज्य द्विविधा
एव निर्दिष्टा इति । नच - पञ्चमिविदोहि कर्मवशेन भूतसूक्ष्मसप
त्स्वित्तमेव तत इत स्सचरन्त मस्य गात्मान मुपासीना
भूयते , नच ते प्रतीकालम्बनम्यतिरिक्ता भवितु मर्हन्ति ,
शरणशीलाचिन्मिश्रोपासकत्वात्, अतः पञ्चमिविद्वद्विदु भयादुगमेन
अप्रतीकालम्बनात्तपतीति प्रतिज्ञानं व्याहृतम्, किञ्च-तद्य इत्थं विदुरित्या
दिश्रुतौ ना धिरादि पथगामिनो द्विविधात्वप्रदर्शनपरे - अपितु - ये
इत्थं विदु-इमे इत्थं विदन्तर्गताम्य ये भरण्ये अद्वापूर्वकं ब्रह्मयो
पासते - तेष्वेवमभिसम्भवन्तीति तदगभूत पञ्चमिविद्याशब्दित
प्राप्यगामविद्यानुष्ठानं पूर्वकं मगिभूत ब्रह्मोपासननिष्ठाना मेकविधा
धिकारिणामेवार्चिरादिगति प्रतिपादनपरे, अभ्यासयोगाधिगमेन देव
भ्यापार्धरो हर्षशोकौ जहातीति यद्वर्द्धाभ्यासा अभ्यासयोगाधिगमे
नेति प्राप्यगामविद्यां विधाय देवभ्यासेति तदगिवा ब्रह्मविद्यां च वि
धाय भगानिभावापन्नं सुखविद्यादय क्रमेणानुष्ठितवतो धारम्येव

फलप्राप्तिं प्रतिपाद्यते, यद्वा-उपासनाकारभेदमात्राद्यन्तरेण द्वैविध्या
 मिनायत्ते वा दर्शितव्यं, इत्युच्यते कतञ्चिदुक्तं तस्यैवा निर्वहणं भुवनेन
 परब्रह्मोपासकमात्रं विषयमेव गतिशास्त्रमिति मन्यमानस्य जैमिनेर्वा कार्यं
 ब्रह्मोपासकं विषयमेव गतिशास्त्रं मिति मन्यमानस्य वादरेर्वा पक्षभाश्रयि
 तु युचितं, यद्वा-अगादिभाषायाश्चिच्छिन्नभिन्नप्राप्त्योपासनपरं द्विविधोपा
 सकरूपेणैव दाशतं भूतयो रक्तलक्षणं पञ्चाभिविद्वत् सादृश्येणा चिरादि
 पथगमितया निर्दिष्टा अन्ये द्विरप्यनभर्तृक्षणे कार्यब्रह्मोपासका एवा गीवर्तु
 मुचिता, भवांतरभेदे पृथग्वेशम पृथग्व्ययच्छिन्नं ब्रह्मलक्षणं कार्यब्रह्मो
 पासकं दाविशेषेण सादृश्येण निर्देशौचित्यात्, प्रश्नोपनिषत्पञ्चमप्रश्ने-
 एतद्वैद्यं यजमानपरचापरचन्द्रं यदोक्तं इत्यत्र कार्यब्रह्मपरेणापरब्रह्म
 शब्दो मनुतेमण्डलान्तराणि कृत्स्नस्य निर्देशो दक्षिणमिश्रं म
 त्यगात्मनोऽपि तदन्तर्भावस्या वचनीयतया तदुपासकानां पञ्चाभिविद्वद्
 कार्यब्रह्मोपासकत्वमिदं स्वप्नं, अचिरादपि पथगमिना कार्यब्रह्मोपा
 सकरूपं गतिशास्त्रं तेषां द्विविधत्वनिर्देशो उपपद्यते, प्राप्यस्य
 कार्यब्रह्मणा नानात्वेन तदुपासकानामपि नानाविधत्वसम्भवात्, पर
 ब्रह्मोपासकत्वे तु तेषां तथाविधं निर्देशो न लभ्यच्छतपरं, सख्यो
 पाधिधितिसंज्ञकस्य परस्परद्वन्द्वेण पुरुषरूपतया तदुपासकानां अनेक
 विधत्वा सम्भवनं तद्यथाविद्वद् रित्युक्तानामप्येकविधं परब्रह्मोपा
 सकत्वाभिधाना सम्भवात्, प्राप्यभेदं निबन्धनोपासकनानात्वस्यैव -
 तद्य इत्य विदुरित्यादिश्रुतिविश्रुतितया दम्पयो पासनाकार भेदमा-
 त्रनिबन्धनो पासकं शान्त्यस्य तद्विषयित्वे अनन्तविधत्वरूपैव त्वम
 चेन द्विविधत्वनिर्देशसम्भवात्, तथाच तद्यथाविद्वद् रित्यादि शु-
 र्योरगादिभाषायाः प्रोपासनपरं रैरविधं परमप्राप्त्योपासकविषयत्वेनया
 अगादिभाषायाः प्रोपासनपरं भिन्नभिन्नप्राप्त्योपासनपरं द्विविधाधिकारविष-
 यत्वे वा देवादि निर्वाहसम्भवेन कार्योपासकविषयमेव गतिशास्त्रमिति

यादृरिपक्ष एव वागीकर्तुमुचित , एव स्थिते तावन्तौट्यापिपक्षा उपेक्ष्य प्र-
तीशालम्बनकोटवेव घटितन्याना पूर्वोक्तलक्षणाना पञ्चागिविदा, परब्रह्मो
पासकानाचो भयेषा मन्थिरादिपथगामित्वपरत्वा वर्णन मसगतमेव,
एतेषा सुपूरपरस्परतारतम्यज्ञातिता समानस्कन्धव त्साहचर्येणैकपथ
गामित्व निर्देशानोचित्यात् , अविशेषेण ब्रह्ममात्रच पुनरावृत्ति
श्रवणा सुपत्तेश्चेति वाच्यम् । तत्कृतुन्यापसत्कारेण धा-
इयार्थनिर्णये पूर्वोक्ता सर्वशेष परिहार सम्भवात् । एतदुक्तमवति ।
यादृरिपक्ष स्ताव स्तुतरा मयुक्तपर, पूर्वोक्तद्वय दुरुद्धरादोषस-
हस्रात् , कार्यब्रह्मणा नानात्वेपि पञ्चागिविदाहचर्येणा चिरादि
पथगामितया निर्दिष्टाना मन्येषा हिरण्यगर्भलक्षणवार्थज्ञाना
सकृत्वेपिच भिन्नभिन्नवार्थेषासकृत्वेता भ्युत्पन्नाना ममीषा सु-
भयेषा मविशेषेण सप्तान् ब्रह्म समपत्ती त्वेवब्रह्मातिश्रवणानुप-
पत्तेश्च, नापि दाशतश्रुयो रगाभिभावापस्रोतासनद्रव्यशाल्येकविधाधिकारि
मात्रविषयत्वाभ्युत्पन्नमपत्तो युक्त , तद्यत्थ विदु र्ध्वमेरेण्ये श्रद्धा
सपदापुपासत इत्यादिश्रुती चेचेम इत्यत्रो पासकानाचि पदागुस्थि-
सदा मनुक्कनचक्रे जेह निर्दिष्टोपासकाना तद्यत्थ त्रिदुरिति पूर्वं
निर्दिष्टपञ्चागिविद्वचो भेदस्यैव रकुट प्रतिपादनेनो भयया मभिन्न
त्यासिद्धे , उपासकैवयस्योशस्यभेदमात्रस्यच विवक्षितये तद्यत्थ
विदु र्ध्वं इमेऽरण्ये श्रद्धातवसि चोपासत इत्युपास्ययाचि पदा
सुस्थितयैष चकारभयणावयवत्वात् , विदुना पशुपासकस्य
मिह विपक्षि ममदिभ्यत् , नाभविष्यदेव तादि चेचेमइति पु
नरपासकवाचि पदश्रवणम् , नाभविष्यच्च तद्यत्थ विदु ररण्ये
श्रद्धातवसि चोपासत इत्येवच श्रवणम् , नचैष श्रुते , तस्मा
दुक्तश्रुती टाभ्या यच्छब्दाभ्या चकारसदृशाभ्या विभक्त नि-
र्दिष्टा मन्थिरादिपथगामिनो भिन्नभिन्नमेवोपास्य मुजार्तात त्रि-
भासतोपासकानि स्पष्ट मवगम्यते , तेन पञ्चागिविद पर

ब्रह्मोपासकाश्चेत्पुक्तोभयविधाप्य । नचात्र पंचाग्निविदा मुक्तीरीत्या
 प्रकृतिविमिश्रे प्रत्यगात्मानं मुपासीनानां प्रतीकालंबनत्वाद्यव्यभिचारेण
 ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्त्यो रनुपपत्तिः, नाप्यप्रतीकालंबनत्वेन पंचाग्निविद्
 कृषिदा मनुगमोऽनुपपन्नः, अचिरादिना गतानां ब्रह्मप्राप्त्यपुनरा
 वृत्तिश्रवणा दमोषां चार्तवरादिगतिश्रवणा तात्क्रतुन्यायेन प्रकृति-
 विनिर्मुक्तब्रह्मात्मकात्मानुसन्धानलक्षणोपासनस्यैवा मीमांसा, सिद्धेः, अत
 एव प्रतीकालंबनत्वायोगाच्च, तात्क्रतुन्यायश्च अथ खलु क्रतुमयः
 पुरुषो यथाक्रतु रस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भ
 वतीति छान्दोग्यतृतीयप्रपाठक चतुर्दशखण्ड प्रथमखण्डिकागतश्रु-
 त्या तं यथायथोपासते तथैव भवतीति श्रुत्याच तथापासीन
 इत्येव प्राप्नोतीत्येव रूपः प्रतिपद्यते, तज्ज्ञो पासनानुरूप
 मेव फलं मुपासकानां सम्भवति नान्पादशमिति सिद्ध्यति, य-
 दि पुनः ये पंचाग्निविदः प्रकृतिविमिश्रं ब्रह्मात्मकाविवेशे
 पितुम् प्राप्य गात्मानं मेव प्राप्यतयो पासीना इतीष्यते,
 नोपपद्येते एव तर्हि तेषां श्रयमाणः ब्रह्मातिरिक्तपुनरावृत्तिश्च, अनु-
 पासितस्य ब्रह्मणः प्राप्ययोगात्, उपासितस्य प्राप्तस्य क्षरणशीला-
 धिनिमिश्रप्रत्यगात्मलक्षण प्राप्यस्य कदाचित् क्षरणा व्यर्थं भावेन
 पुनरावृत्ते रवर्जनीयत्वाच्च, अतः पंचाग्निविदः प्रकृति वि-
 मुक्तं प्रापगात्मानं ब्रह्मात्मकं मुपासीना इत्येव न्यायतः स्तिष्य-
 ति, प्रापगात्मनो ब्रह्मात्मकाच्च यस्यामाशरीरमिषादि श्रुतिशत-
 सिद्धम्, पंचाग्निविद्यायां श्रयमाणं भूतस्त्वस्रस्पतिर्वक्तस्यैव सतः
 प्रत्यगात्मनः द्युलोकपर्वज्यपृथिवीपुरुषयोपाकूपेषु पंचस्यग्निषु देव
 प्राणैर्हूयमानस्य क्रमेण सोमराजाख्यामृतमयदेहिभाय व्यभिचारापन्न
 इत्येतानुसन्धानं ना चिन्मिश्रश्रवणेन तमुपास्य तथाविधस्यैव तस्य-
 प्राप्यार्थं विधीयते, अपितु यावदचित्संसारं प्रत्यगात्मनः कर्मवशेन
 पुनःपुनः रीदृशरीत्या सर्वकर्मसमये संसारश्च परवशपरिब्रज्य

माणत्वलक्षण दोषदर्शनमुपेन जुगुप्सया सर्वदोषाकर देया चित्तसर्गस्य
परित्याग्यतामनुसन्धाय तादृशाचित्तसर्गं विपुस्तं स्वस्वरूपापघ्न प्रत्यगा-
त्मानं मुपास्य तथाविधस्यैव तस्य प्राप्त्यर्थं विधीयते, तथाचानुसन्धान-
रपाभिसन्धिभेदेन ह्यनार्यस्योपादानार्यस्यच द्विविधस्य सम्भवा द-
चिन्मिश्रस्य प्रत्यगात्मन स्ततइतस्सचारित्वानुसन्धानं दोषदर्शनविध-
या पट्टपेगप्रहणार्थं गुणदर्शनविधया प्रकृतिविपुस्तत्वं विशिष्ट प्र-
त्यगात्मस्वरूपं प्राप्त्यर्थं चोपयगम्यते । तदिदं छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठक-
दशमखण्डान्ते पञ्चाग्निविद्याप्रकटणावसाने तस्माज्जुगुप्सेत तदेव
श्लोकादित्याह अथह्य एतान् पञ्चाग्नीन् वेद नतहतैरयाचरन् पा-
प्मनालिप्सते शुद्धः पूत पुण्यलोकोभवति यण्य वेद यण्य वेदेय-
न्तेन ग्रन्थेन सुष्यत मुपपादेन । अत्र जुगुप्सेतेति प्रकृतिसर्गं
जुगुप्सया तद्विपुस्तं प्रत्यगात्म तत्त्वोपासनं विधाय शुद्धः पूतः पु-
ण्यलोकोभवतीति लोकाविशेषावच्छिन्नं प्रकृतिविपुस्तत्वं विशिष्टा-
त्मप्राप्तिरक्षणस्योपासनफलस्याप्यभिधानात् । इत्थञ्च पञ्चाग्निवि-
दा प्रकृतितन्मिथयो, प्राप्सतपोपासकत्वलक्षणप्रतीकालम्बनस्य वि-
रहा दपुनरावृत्तिशयणं भुक्त्यमेयोपपद्यते । हिरण्यगर्भलक्षणकार्यं
ब्रह्मोपासकस्य तु नामाद्युपासकस्यैव प्रतीकालम्बनतायाः तत्कृत-
न्यायेन पुनरावृत्तेश्च घर्जनीयतया नाचिरादिना गतिर्मुक्ता । प-
ञ्चाग्निविदामपि ब्रह्मप्राप्तिश्रवणेपि पञ्चाग्निविद्धिः प्रकृतिविपुस्तत्वं-
विशिष्टप्रत्यगात्मन परब्रह्मोपासकैः परब्रह्मणश्च प्रधानप्राप्सतपो-
पासनेन तत्कृतन्यायेनैव प्राप्सभेदसिद्ध्या प्रधानप्राप्सभेदनिषन्धन-
मुपासक्य भेदमभिप्रेत्य गतिशास्त्रे गन्तॄणां द्वेधाविभक्त्यनिर्देशोपि सुसंगतो-
भयति । नचाय द्विधानिर्देश उपासनावारभेदमात्रायनाधियारिद्वैविध्यपर-
स्मुपचः, तथासति विद्यानामनेत्रविधत्वेना नेत्रविधत्वस्यैव गन्तॄणां
यत्कथञ्चन द्विविधात्वरूपनाशमजस्यादिति । तस्मा द्वादिह गैमिनि
पञ्चतन्मात्रपि दोषमुक्तत्वात्वेनेति परब्रह्मोपासकानां प्रकृतिविपुस्तं प्राप-

गामान् ब्रह्मण्यवतदोषार्थानान् पञ्चाग्निविदश्च नय त्पातिवाहिकगण
इत्येवागीकारमिति ॥ ९९ ॥

पञ्चाग्निविद्यायां सिद्धितस्य भूतसूक्ष्म सपरिष्कारप्रत्यगात्म व
मानुष्येण प्रकृतिमण्डल परमशुद्धमयमाणत्वात्सन्धानस्य दोषदर्श-
नविधया चैतृण्यजननार्थत्वादेव सुवदारेणापि शारीरकशास्त्रे प्रथमे
जाध्यायक्येन सुसूक्ष्मस्य ब्रह्मरूप निरूप्य तदुप दुष्पातज्ञानात्तदुपात्त
नमवृत्तिहेतु प्राप्पसस्तुत्यतिरिक्तचैतृण्य प्राप्पतृणां सिद्धिर्धं दोषसु
णपरामर्शपरः तृतीयाध्याय प्रथम द्वितीयपादयोः तदन्तर्यप्रतिपत्त्य
विकरणप्रकृति सुधाविहरण पदन्त दोषपरामर्शपर ग्रन्थे प्रथम प-
ञ्चाग्निविद्यं दित दक्षिण जीवपरिष्क्रमणविज्ञाप एव दिशारित ॥ १०० ॥

तदिदमुक्तं भाष्यकारैर प्युक्तदोषपरामर्शपर ग्रन्थ कृत्वा ताप
यंगनुभाषमाणं रुभ्यालगाधिकरण प्रथमसूत्रभाष्ये 'दोषदर्शना द्वैरा
ग्यादयाय जादस्या वस्थाविशेषा निरूपिता' इति ॥ १०१ ॥

पञ्चाग्निविद्योदिने तत्रतत्रसंचारि प्रकृतिमिश्रप्रत्यगात्मानुसन्धाने
प्रकृत्यज्ञानसन्धान तस्यहेतयता त्याग्यत्वात्सन्धानरूप , प्रत्यगात्मानु
सन्धानच तत्सोपादेयतया प्राप्पत्वात्सन्धान रूप , द्युलोकाद्यग्निपञ्च
काधिकरणकालुतिपञ्चककर्मत्वलक्षणस्य तत्रतत्रसंचारित्वस्या तुसन्धान
च भयजनेन तत्परिहारार्थमितिच प्रकृष्टमेव भाषितगीताभाष्ये
तरेव ॥ १०२ ॥

पयोक्त तत्र 'अक्षर ब्रह्मपरम स्वभावोऽप्यात्ममुच्यते । भूतभायो
द्रवरो विसर्गं वगंसञ्ज्ञित' इति वैयर्थ्यात् ज्ञातव्य विनयाष्टना-
ध्याय तृतीयश्लोकभाष्ये 'परममक्षर - प्रकृतिविनिर्मुक्ततात्मस्वरूप , स्व
भायोऽप्यात्ममुच्यते , स्वभाव - प्रकृतिः , अनात्मभूतमात्मनि सवध्य
मान भूतसूक्ष्मतद्भावननादिक पञ्चाग्निविद्याया ज्ञातव्यतयोदितम् ,
तदुभय प्राप्पतया त्याग्यतयाच सुसुशुभेऽतः य मिति , 'भूतभायो म-

नुप्यादिभावः, तदुद्भवकरोषो विस्तरः - पंचम्यामाहुतावानः पुदपव
चसो भवन्तीति श्रुतिस्त्रिदो योषित्सम्बन्धजः, सकर्मसंज्ञितः - त-
द्याखिलं सानुबन्धमुद्देजनीयतया परिहरणीयतयाच मुमुक्षुभिर्हातव्य'
मितिच ॥ १०३ ॥

अविस्तरसर्गायत जरामरणादि सचावस्थामोक्षलक्षण कैवल्यार्थि
तया र्गीततद्वाप्ययोस्तत्र तत्र निर्दिश्यमानोधिकारी पंचाग्निविदेवेति-
तदाहृतश्लोक तद्वाप्याभ्यामेव मुख्यतम् ॥ १०४ ॥

रथं, द्वितीयाप्युत्तरापि प्रथमश्रुतिघटनपदसमानार्थक पदभेदमात्रमात्रे
 ताया यथोक्तरीत्यैवार्थं, श्रद्धा सत्यमुपासत इत्यत्रापि, सत्यम्
 ब्रह्म, श्रद्धा - श्रद्धयाऽधिगन्तव्यम्, उपासते - पृथोक्तलक्षणां ध-
 र्मा कृत्वा तथाऽधिगन्तव्यत्वेनोपासत इति पृथोक्त एवार्थः
 पर्यवस्यति । अत्रोभयत्रापि श्रद्धाशब्दः श्रद्धयाऽधिगन्तव्यं नोप-
 चारिको द्रष्टव्यः । यद्वा- श्रद्धातप इत्युपासत इत्यत्र श्रद्धा-
 तप इतीत्यन्तमुपासनक्रियाक्रमेणाचि, तथाच श्रद्धेति श्रद्धासह-
 परब्रह्म प्राप्त्यावाध्यवसायपूर्वकं सत्प्राप्तित्वरालक्षणं ज्ञानविशेषः, तप-
 इति तपस्तपः परब्रह्मच, उपासते प्रीत्या समाश्रयन्त इ-
 त्यर्थः, श्रद्धा सत्यमुपासत इत्यत्रच श्रद्धा सत्यं चोपासत इ-
 त्यर्थः, तपश्श्रद्धे ये ह्युपयसन्नयरण्ये शान्ता विद्यासो भैक्षचर्या
 चरन्त । सूर्यद्वारेण ते पिरजा मयान्ति यन्नामृतं स्तपुरुषो
 ह्यव्ययात्मे' इति मृण्डवोपनिषत्प्रथममुण्डकद्वितीयाखण्डश्रुत्यैवाख्यातः ।
 योजनादप्येव श्रद्धातप इत्युपासत इत्यत्र श्रद्धा सत्यमुपासत इत्य-
 त्रच - परब्रह्म तदेकप्राप्त्यावाध्यवसाय पूर्वकं सत्प्राप्तित्वरालक्षण-
 श्रद्धापूर्वकमुपासनाएव विधासिताभवन्तीति ॥ १०५ ॥

उपनृक्षितवैतच्छ्रुतिद्वयं याज्ञवल्क्येन निजस्मृतिवृत्तीत्याध्याये-
 " यद्यमेन जानन्ति येचारण्यवमाश्रिता । उपासते तपस्तपः
 श्रद्धया परया युता ॥ क्रमात्तं सम्भवत्यर्थं रहद्गुह्यं रथो-
 त्तरं । अयं देवलोकश्च सवितारः सवैद्युतः ॥ तत्र तत्पुरुषो दिव्योऽमानवो
 ब्रह्मर्षी विधान् । करोति पुनरावृत्तिं स्तेषामिदं न विद्यत' इत्येव रूपैर्ध-
 चनैः ॥ १०६ ॥

अत्र तपस्तप्यमिति एवमानाधिकरण्यं प्रयोगेण छान्दोग्यगत-
 तपश्शब्दं गृह्यमाण्यगच्छतः सत्यशब्दयोरेकार्थकता, श्रद्धा परया

युता इत्यनेन दक्षितश्रुत्यो श्रद्धाग्रहणस्य ब्रह्मोपासने ब्रह्मणि ~
श्रद्धापूर्वकत्वप्रतिपादनपरत्वाच्च स्पष्टीकृता ॥ १०७ ॥

परम योमहत्तप इति सद्वस्त्रनामपाठात् सत्य ज्ञानमनन्त प्रप्रे-
त्यादिषु ब्रह्मणि सत्यशब्दश्रवणात् स्ववाच्योपासकानां श्रयमाणप्र-
हामातृदानुगुण्याच्च दर्शितश्रुतिगत तपस्सत्यशब्दयो ब्रह्म-
परत्वम् ॥ १०८ ॥

एव गीताशास्त्रे ऽ पुनरावृत्तिलक्षणा चिंतादिपथगामितया नि-
र्दिष्टानां द्विविधाधिकारिणा भक्षराज्यक्तशब्दित मत्पगाऽभोपासके-
भ्य पचाग्निविद्भ्यो ऽन्येषां श्रद्धापूर्वक परमपुरुषोपासकावेन नि-
र्देशात्तादृश शास्त्रस्य दर्शितश्रुतिद्वयोपगृह्णन्त्याच्च पचाग्निविदित-
रोपास्यविषयौ दर्शितश्रुतिगत तपस्सत्यशब्दौ परब्रह्मपरायण्यभवि-
नुमर्हत ॥ १०९ ॥

तत्रहि द्वादशाध्याये दर्शितद्विविधाधिकारिस्वरूप परायामथ
मादिस्तत्तत्श्लोका 'एव सततमुक्ता ये भक्ता स्या पयुं पासते । येचा-
प्यक्षरमव्यक्त तेषां के योगवित्तमा' इति प्रथमश्लोके ऽ जुनप्रभपरे
त्वा पयुं पासत इति भगवदुपासकावेन, 'मत्प्रावेगमनोपेमा निपयु-
क्ता उपासते । श्रद्धया परयो पेता स्ते मे युस्ततमामता' इति तादृ-
शप्रभक्तमाधानपरे द्वितीयश्लोके श्रद्धापूर्वक भगवदुपासकावेनच-
पचाग्निविदभ्येषा निर्देश कृत ॥ ११० ॥

अस्मिन् शास्त्रे ऽ द्वादशाध्याये प्राग्विंशदिपथगामितया निर्दिष्ट
द्विविधाधिकार्यनुवाद् परत्वात्, श्रद्धया परयोपेता इत्यनेन श्र-
द्धातपइत्युपासत इत्यादिप्रत्यभिज्ञापकत्वा ज्ञेय सप्तश्लोकी दर्शित श्रु-
त्युक्त द्विविधाधिकारि परैवेत्यतो दर्शितश्रुतिगत तपस्सत्यशब्दौ
गीताशास्त्रे भगवतौ परब्रह्मपरौ व्याख्यातो भवत ॥ १११ ॥

अत्र दर्शितद्विविधाधिकारिणां मध्ये पञ्चाग्निविदा मुपासनस्य ज्ञानयोगरूपत्वं ब्रह्मनिष्ठानां मुपासनस्य भक्तिरूपत्वञ्च श्रुतिस्मृतिविवक्षितम् ॥ ११२ ॥

अतएव, 'अद्वातपश्युपासते, अद्वां सत्यमुपासते, उपासते तप स्सत्य अद्वा परया युता, एव सततयुक्ता ये भक्ता स्त्वा पश्युपासते, मय्यवेग्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । अद्वा परयोरेता इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्ब्रह्मनिष्ठानां मुपासनस्य भक्तियोगरूपत्वं, 'तद्य इत्थं विदुः, ते यप्यमेतद्विदुः, यप्य मेन जानन्ति, येचाप्यक्षरमव्यक्तम्, येत्यक्षरमनिर्देश्य मव्यक्तम् पश्युपासते । सर्वत्रग मचिन्त्यञ्च कूटस्थ मचल ध्रुवम् ॥ छान्निपम्येन्द्रियग्राम सर्वत्र समद्दृश्यः ' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः पञ्चाग्निविदा मुपासनस्य ज्ञानयोगरूपत्वं चावगम्यते ॥ ११३ ॥

अतएवच तत्तदधिकारिस्थरूपनिरूपणपरप्रकरणेषु पञ्चाग्निविदां ज्ञानयोग ब्रह्मनिष्ठानां भक्तियोगश्च तत्रतत्राभिधीयते ॥ ११४ ॥

अत्र यद्यपि येचाप्यक्षरमव्यक्तं मित्यत्र भाता स्त्वा पश्युपासत इत्यतः पश्युपासत इति पदं मनुष्यवर्ते, येत्वक्षरमित्यादिष्वप्यनेच तत्पदं स्वतन्त्रं तिष्ठति, तथापि तत्रत्य पश्युपासत इति पदं मनुष्यवर्तते इत्येतावन्मात्रार्थं न, नतु भजन्त इत्यर्थः, तद्य इत्थं विदुः, यप्य मेन जानन्तीत्यादिश्रुतिस्मृत्यैवार्थात्, अन्यथा भक्ता स्त्वा पश्युपासत इत्यत्र भक्ता स्तन्तोभजन्त इति पौनःपुन्येनानव्ययार्थः । इत्थञ्च-स्वापेक्षयोर्दृष्टपूज्यविषयका गौनिक-पापत्रोपासनमप्येव भक्तिरूपत्वेन स्वात्मानुसन्धानरूपोपासनस्य भक्तिरूपत्वं न कथाचिदपि सभयति, तस्मा द्भोक्तस्थले पश्युपासत इति पदम् भक्तियोगार्थात् शिष्यनुसन्धेयम् ॥ ११५ ॥

इदं पुनरत्रावधेयम् । यद्यप्युदाहृतश्रुतिस्मृतिषु ब्रह्मनिष्ठो

पासनविषये प्युपासतइति पदमेव दृश्यते , तच्च नावश्य भ-
क्तिरूपरयैवोपासनस्य वाचकम् , तथाविधोपासनवाचकत्वनैयत्या
भासस्या नुपदमेवोक्तत्वात् , प्रमाणात्तैककठनेन तस्यैव तथात्वमिति
ध्ये तपचाग्निविदुपासनविषयशब्दस्यापि तात्तुवचम् , 'चतुर्विधा भज
न्ते मा जना हस्तुस्तुतिनो ऽर्जुन । भातां जिज्ञासुरर्थार्थी क्षात्री च भक्त
पंभ ॥ ' इति भक्तियोगस्य चतुर्विधाधिवारिसाधारणताया गीतत्वात् ।
तथापि श्रद्धादिपद सहसृत तादृशपदस्य श्रद्धापूर्वक ब्रह्मोपासक-
धाचिन भक्तिरूपोपासन वाचकता नैयत्पात् दशितश्रुतिस्मृतिषु-
ब्रह्मनिष्ठानां भक्तिरूपस्यैव ब्रह्मोपासनस्य सिद्धिर्निष्पत्तृहा, श्रद्धा-
पूर्वकस्य ब्रह्मोपासनस्याहि भक्तिरूपता नियता तत्तद्गुणानुसन्धा-
नाद्यधीनया रुच्या यच्चिपदार्थ स्वप्राप्यपुरुषार्थत्वेन परिगृह्य
तदेकप्रियतया तद्विश्लेषात्सहिष्णो रचिरेण सत्प्राप्तये तत्साधनत्वेन
विश्वासिते तदुपासनादौ याचरा तस्यैव श्रद्धा शब्दार्थत्वेन म
कृते प्रामिष्ठ स्वशेषित्व निरस्तनितिलदोषत्व समस्तवत्प्राप्त्युणाक-
रावाद्यनुसन्धान जनित तदेकप्रियवाप्यवसाय तन्मूल संप्राप्तिविलम्बा
सहिष्णुत्वार्थान साधनत्वे विश्वासपूर्वक सत्प्राप्तिसाधनानुष्ठानत्वर-
पूर्वक तदुपासनस्यैव श्रद्धापूर्वकब्रह्मोपासनरूपनाया नत्र विवक्षि
तत्वेन तादृशोपासनस्य शेषित्वाभिमत विषयद भाक्तिरूपोपासा
त्यलक्षण भक्तित्व दुरपद्वयमेव । प्रकृतिवियुक्त प्रत्यगात्मोपासनस्य
तु तद्वसम्भवति , प्रत्यगात्मन स्यात्तमान प्रति शेषित्वेनाभिमतत्वाभा
वात् श्रद्धाया उक्तलक्षणप्राप्त्यवसाराधीन साधनत्वविश्वासपूर्वक त-
त्प्राप्ति साधना नुष्ठान तस्य रूपत्व भाव्यरहितेय तत्र तदोच्यते ।

यथोक्तम् गीतासु सप्तदशाध्याय द्वितीयश्लोकभाष्ये 'यत्र ह्यचि स्तत्र-
 श्रद्धा जायते, श्रद्धाहि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका
 साधने त्वरेति' । षष्ठाध्यायान्तिमश्लोकेण 'श्रद्धावान् भजते यो मा स
 मे युक्ततमो मत' इत्युत्तरार्धभाष्ये 'श्रद्धावान्-आत्यर्थं मत्प्रियत्वेन क्षणमा-
 त्र विश्लेषासद्वत्या मत्प्राप्तिप्रवृत्तौ त्वरावान्, यो मां भजत' इत्युक्त्या
 पि श्रद्धाया वृत्तरूपता व्यक्ता । ईदृशाविश्लेषासहिष्णुता लक्षण
 त्वरापूर्वकं प्राप्यभूत शेष्युपासनस्य भक्तिरूपत्वादेव हि 'युनक्तिशेषभी-
 क्तव परमाभक्ति रच्यते' इति भक्तिस्वरूप निर्वचनमपि सगच्छते ।
 पञ्चाग्निविदान्तु प्राप्यगात्मनस्य पुरुषार्थतयाभिगतत्वेन तत्प्राप्त्युपा-
 यतया भगवद्भक्तियोगस्याभिमतत्वेपि ब्रह्मण्युक्तलक्षणश्रद्धापूर्वक
 ब्रह्मोपासकत्व नास्त्येय मरुतिविपुक्तप्राप्यगात्मन्येव तेषा तपायि-
 ध श्रद्धासम्भवात् । अतएव हि दर्शितभुतिस्मृतिषु श्रद्धापूर्वकब्रह्मो-
 पासकत्वेन पञ्चाग्निविद्वचावृत्ततया ब्रह्मनिष्ठाना निर्देशः श्रद्धात-
 प इत्युपासते श्रद्धां सायमुपासतइत्यादिना कियते । भाष्यकारैरप्युक्त
 श्रुत्यादिषु श्रद्धापूर्वकब्रह्मोपासकत्व पञ्चाग्निविद्वचावृत्ततया भिन्नतन्म-
 न्यानैः तादृशभाष्यं मह्यवद्वि रनियमाधिकरण भाष्ये -
 यस्तथ विदुरिति पञ्चाग्निविद्यानिष्ठान् येचेमइत्यादिना श्रद्धापूर्वक
 ब्रह्मोपासनां श्लोदिन्या चिरादिका गति रूपदिग्यत इति तेनैव
 रूपेण पञ्चाग्निविद्वचावृत्ततया ब्रह्मनिष्ठाना निर्देशः कृतः । गीता
 द्वादशाध्यायावतारिवाभाष्येपि 'अनन्तरमात्मप्राप्तिसाधनभूता ह्यामो
 पासना द्भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पादने शीघ्रचा-
 त्सुलुखोपादानत्वाच्च श्रेष्ठज' मित्यादिना भाष्यध्यायार्थं सम्यग्देन प्रद-
 शयद्वि यथोक्तम् पञ्चाग्निविदुपासन ब्रह्मनिष्ठोपासनयो दर्शित-
 श्रुत्याद्यभिमत वैलक्षण्य स्पष्टतरमेव भाष्ये । तस्मा एततोपासन
 वैलक्षण्यं दूरपह्वमेवेति ॥ ११६ ॥

दत्तभूतौ तद्य इत्थं विदुरित्यत्र ब्रह्मात्मकतया प्रत्यगात्मनो वेदन
विशक्षितम् - य आत्मनितिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मानवेद यस्यात्माशरीर
य आत्मानमन्तरो यमयतीत्यादि श्रुत्या प्रत्यगात्मनो ब्रह्मशरीरभूतत-
या तदात्मवत्तयैव विद्यमानतया तिरोधानभूतप्रकृति विपुक्त शुद्ध प्र-
त्यगात्मस्वरूप साक्षात्कारदशाया द्रव्यचाक्षुषे रूपोपलम्भाद्यभ्या-
स्य दन्तपंक्तिभूत परब्रह्मोपलम्भाद्यभ्यासात् । तमेव विदित्वाऽति
मृत्युमेति नाम्न पन्था भयनायविद्यतइति श्रुत्या निश्चेषस्तत्कार स-
म्बन्धनिवृत्ति रूप मृत्युत्तरणस्य ब्रह्ममाप्तेऽथ ब्रह्मवेदनैक साध्याया
यगमेन तदावश्यकतया द्वैतविशेषावच्छिन्न ब्रह्मप्राप्तिमन्तरेण निश्चो-
पाविद्यानिवृत्तिलक्षण प्रकृतिविपुक्तत्वं विशिष्ट प्रत्यगात्मप्राप्तिरूप-
पञ्चाग्निविद्यापुरुषार्थासिद्ध्यापत्त्या सदर्प तादृशब्रह्ममाप्ते राक्ष्यपदस्ये
तत्क्रतुन्यायेना नुपासितस्य प्राप्त्ययोगेनापि तदुपासना व्यपक-
त्वाच्च ॥ ११७ ॥

तस्मिन् पञ्चाग्निविद्याया ब्रह्मणोऽनुपासनसद्भावा श्रुतिरेव न्या-
यानुगृहीता सम्पन्नमपत्ति ॥ ११८ ॥

‘श्रद्धा तपश्चतुपासते’ ‘श्रद्धा सत्यमुपासते’ इत्यादिविद्भि-
ति , सामान्य ब्रह्मोपासकत्वमात्रेण , तद्य इत्थं विदुः , ते य एवमेत-
द्विदुरिति पूर्वनिर्दिष्ट पञ्चाग्निविद्भ्यो ब्रह्मनिष्ठानां सम्पन्न्यावृत्त्यसिद्धि-
मभिसन्धाय श्रद्धापूर्वब्रह्मोपासकत्वेन तेभ्य स्तान् व्याप्यते प्रतिपा-
दयती पञ्चाग्निविद्यायापि ब्रह्मोपासन सद्भावावगमप-
त्त्येव ॥ १२० ॥

अथ - स एतान् ब्रह्मगमयतीति पञ्चाग्निरिदमपि ब्रह्मप्राप्ति-
प्रतिपादयन्ती श्रुतिरपि तत्क्रतुन्यायानुगृहीता तमवगमयति, अनुपा-
नितस्य ब्रह्मण प्राप्त्ययोगात् ॥ १२० ॥

अपिच - एष देव पथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानव-
मावर्तं नावर्ततेनावर्तन्ते , तेषु ब्रह्मलोकेषु परा परावर्तो वस-
ति , तेषां न पुनरावृत्तिः, इत्यादिका अर्चिरादिमागगामिना मपुनरावृ-
त्ति श्रुतिरपि योवा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मिन् लोके जु-
होति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्रा ण्यन्तवदेवास्य तद्भवती-
ति, योवा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्माल्लोकात्मैति सकृपणोऽथ
य एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्माल्लोकात्मैति स ब्राह्मण इति बृहदार-
ण्यक पञ्चमाध्यायाष्टम ब्राह्मणगत श्रुत्यैवाध्यानुगृहीता समवगमय-
ति । अर्चिरादिगामितया श्रुतानां पञ्चाग्निविदां स्वविद्यायां ब्रह्मोपा-
सनाभावेऽन्तवत्फलात्वेन पुनरावृत्ते रचर्जनीयत्वेना पुनरावृत्ति श्रव-
णविरोधापत्ते ॥ १२१ ॥

एव गीतास्वप्नप्रमाण्याये , ण्यैवाधि पञ्चाग्निविद्ब्रह्मनिष्ठानां-
तत्रापि प्रधरानां पुनरावृत्तिमत्त्वेन , इतरेषां मपुनरावृत्तिमत्त्वेनच प्र-
तिपादितानां पुनरावृत्त्यपुनरावृत्तियोग्य मार्गकथनावसरे , 'यत्र -
वाक्के तपनावृत्ति मावृत्तिश्चैव योगिनः । प्रयातायान्तित्वा लघ-
ह्वाग्निं भरतर्षभ ॥ अग्निर्ग्योतिरहोऽग्नौ षणमासा उन्नरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदा जना' इत्यत्र , ब्रह्मविन्दुदे-
न पञ्चाग्निविद्ब्रह्मनिष्ठानां मुभयेषां ग्रहणं कुर्वता भगवता यथोक्त-
रीत्या पञ्चाग्निविद्यायां ब्रह्मोपासनं सद्भाव स्वरूपरमभिहित ॥ १२२ ॥

तदिदं सर्वमभिप्रेत्यैव भाष्यकारे दर्शितगीताश्रयद्वयावतारि-
ण्यभाष्ये , तच्च इत्थं विदुरिति श्रुते र्यथोक्तरीत्या अचिदशस्य त्या-
ग्यत्वेन चिदशस्य प्राप्यत्वेन चानुसन्धानपरत्वं , तत्रापि तत्कतु-
न्यायानुग्रहीत ब्रह्ममाप्त्यपुनरावृत्ति श्रवणबलेना चिद्विषयतस्या भवस्तु-
नो ब्रह्मात्मवत्त्वेनानुसन्धानं परवच्च, व्याख्यातम् ॥ १२३ ॥

समर्पितचार्यव्य दिशा पञ्चाग्निविदा प्रकृतिविषुक्त ब्रह्मात्म-
यात्मानुसन्धायित्वं मेतदधिररण भाष्यदीपमारदिषु ॥ १२४ ॥

इत्थं पञ्चाग्निविदामपि स एतान् ब्रह्म गमयतीति श्रूयमाणब्रह्म
माप्तिहेतु ब्रह्मोपासनस्य प्रमाणन्यायसत्त्वाभावात् निष्पत्त्युद्दिष्टे,
तत्कतुन्यायस्य प्रत्यक्षश्रुतिबलेन पञ्चाग्निविद्यायापर बाधेन स-
कोचमभ्युपगम्या न्यत्राप्रतिहतप्रसरत्वं घर्णन इतरेषामुपुक्तमेवेति
भाष्यकाराशयः । बाधकत्वेनाभिमतया श्रुतेरेव श्रुत्यन्तरैवाप्यं मा
पन्नाया स्मृत्युपपृच्छिताया न्यायानुगृह्यतायाश्च ययोस्तरीत्या पञ्चा
ग्निविदामपि ब्रह्मोपासकत्वबोधकत्वात् ॥ १२५ ॥

नच 'एष पञ्चाग्निविदामपि ब्रह्ममाप्तिफलं ब्रह्मोपासननिष्ठत्वे ब्र-
ह्मनिष्ठानां ममीषाद्य कोविशेष' इति वाच्यम् । ब्रह्मनिष्ठानां पुरुषार्थ
विधया प्राप्यवलक्षणस्य परमप्राप्यत्वस्य परस्मिन् ब्रह्मणि पञ्चा
ग्निविदा तथाग्निप्राप्यवस्य प्रत्यगात्मनिच स्वीकारेण वैलक्षण्य
सिद्धे । अन्यधोभयथा विभज्य निर्देशासागत्यापावाच्च ॥ १२६ ॥

अत्र- पञ्चाग्निविदुपासने ब्रह्मण ब्रह्मनिष्ठोपासने प्रत्यगात्म
नश्च विषयेष्वपि तयोः स्तरप्रधानत्वाद्यत्प्रधानं यदुपासने त
देव तत्र वर्मेतया निर्देष्टव्यम् । प्राधान्यद्योतनायेत्याशयेनैव
तद्यथा विदुः स्तिपत्र पूर्वोक्तपरामर्शना तच्छब्देन प्रत्यगात्मनो
'वेदनप्रधानवर्मेतया' भेदात्तत्र इत्युपासते, श्रद्धा सत्यमुपासते ।
इत्यत्र तत्पत्त्यायशब्दाभ्यां पञ्चब्रह्मण उपासनप्रधानवर्मेतयाच भु-
त्वा निर्देशः क्रियते ॥ १२७ ॥

स्मरतिच भगवान् पाणिनि 'कर्तुंरीप्सिततमं कर्म' इति कर्तुः
क्रियया माप्नुमिष्टतमस्यैव कारकस्य मुख्यत्वमेवम् ॥ १२८ ॥

इत्थं पञ्चाग्निविदामपि स्वापासनेन ब्रह्मणः माप्नुमिष्टत्वेदि
प्रत्यगात्मनस्य माप्नुमिष्टत्वमात्रं, ब्रह्मनिष्ठानाञ्च प्रत्यगात्मनोऽपि 'एक
भात्मनः शरीरेभावात्' । 'आत्मनिर्गच्छन्ति प्राद्वयन्तिच' 'अविभागे
न दृष्टं' इत्यादिवाक्येभ्यः तस्य प्राप्यताः निश्चिन्ताया निर्गततया

स्वोपासनेन प्राप्तुमिष्टवैपि प्राप्तुमिष्टतमत्वं परस्यैव ब्रह्मण इति दु-
रपद्ममेव प्राप्यवैलक्षण्यम् ॥ १२९ ॥

तद्यत्थं विदुः, ते यएव मेतद्विदुः, इत्यत्र श्रयमाणपञ्चाग्नि-
विद्या प्रजापतिवाक्यादौ श्रुत परविद्यांगभूत प्रत्यगात्मविद्याभावरूपा
न कस्यचिदपि निर्वोदु शक्या । तथासति ब्रह्मनिष्ठानां पञ्चाग्नि-
विदभिन्नतया पञ्चाग्निविदां गत्युपदेशेनैव तेषां तत्सिद्ध्या येचे-
मेरण्ये अद्भुतपडत्युपासते, येचेमेरण्ये अद्भुतं स्वयं मुपासत
इति ब्रह्मनिष्ठानां पृथग्गत्युद्देशवैयर्थ्यात् ॥ १३० ॥

पञ्चाग्निविद्यायाः परविद्यांगभूत प्रत्यगात्मविद्याभावात् तस्या
स्वर्चब्रह्मविदा विदितत्वावश्यकतया पञ्चाग्निविद्या प्रकरणे प्रघाट-
णाख्येन जैबलिना पांचालराजेन गौतमं प्रत्युपदिश्यमानाया अस्या
स्तवः पूर्वं केनापि ब्राह्मणेना विज्ञातस्य क्षत्रियपरपरपैव प्रवर्तमा-
न त्वच्च तेनाभिधीयमान मनुष्यप्रमेव भवेत्, कालत्रयेपि ब्राह्मणेष्वे-
व ब्रह्मविद्ब्राह्मणश्रवणेन अग्निनिष्ठानां तेषां मंगसद्भावावश्यकतया
पञ्चाग्निविद्या विज्ञानवैधुषांसंभवात् ॥ १३१ ॥

भूयतेहि बृहदारण्यकाष्टमाध्याय द्वितीयब्राह्मणे 'यथेयं विद्ये-
त' पृथं नकार्स्मिन्नन ब्राह्मण उवाच तां त्वहं तुभ्यं व-
क्ष्यामी'ति ॥ १३३ ॥

छान्दोग्येपि पञ्चमप्रपाठके तृतीयखण्डे 'यथेय ॥ प्राप्तवतः पु-
राविद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्मादु सवेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशा-
सनं भवति'ति ॥ १३३ ॥

अमर्तीकालम्बनानित्यत्र अमर्तीकोपासकानित्यनुक्त्वा उपासक-
पदस्थाने आलम्बनपद प्रयोगात् प्राप्यतया प्रतीकं मुद्दिष्योपासका स्त-
व्येव प्रतीकालम्बनशब्देन शृङ्खन्ते । प्राप्यतया प्रतीकोपासकावर्ये-
व प्रतीकालम्बनत्वं कथंवात् ॥ १३४ ॥

इत्थञ्च प्राप्यबुध्या प्रतीकं प्रापकबुध्या अन्यत्रोपासीना, प्राप्यबु-
द्ध्याप्रापकबुध्याञ्च प्रतीकमेवोपासीना स्वे, स्युभाय विद्या अरि प्रतीकालं
वनशब्देनगृहीताभवन्ति ॥ १२५ ॥

यदि पुनः प्रतीकोपासकपदमिहस्या तदा स्वरसतोऽसंकोचेन
प्राप्यतया प्रापकतयाञ्च प्रतीकमुपासीनानामेव बोधस्स्यात् , तथा
सति दृष्ट्युपासकव्यतिरिक्तानां मर्वाचीनैश्चर्यायिना मातिवाहिक नैय-
श्चनिषेधो नसम्भवतीति सादृशपदोपेक्षा ॥ १२६ ॥

उपासन वाचिपदस्य सति बाधके प्राप्यतया प्रापकतयाञ्च स्व-
समभिध्याहृत कर्मवाचिपदार्थं गोचरोपासन परावमेवा सकोचन्यायेन
स्वरसत्तिङ् ॥ १२७ ॥

अतएवोक्तं प्रतीकाधिकरणभाष्ये प्रतीकोपासनां हिनाम अभ्रह्मणि
ब्रह्मदृष्ट्यानुसन्धानमिति ॥ १२८ ॥

ब्रह्मदृष्ट्यानुसन्धान चान्न ब्रह्मण प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेन चाभि-
संहितस्य दृष्ट्यानुसन्धानरूपं च आप्यप्रापकविधया प्रतीकानुसन्धान
रूपमेव पर्यवस्यति ॥ १२९ ॥

अत्राय प्रतीकालम्बनशब्दो दर्शितालम्बनपद स्थारस्य पयांलो
चनेनैव ब्रह्मदृष्ट्या स्वरूपेणच प्रतीकानुसन्धायािना द्विविधाना
मपि प्रतिपादनपरो व्याख्यात एत दधिकरणभाष्यादिषु ॥ १४० ॥

यथोक्तं भाष्ये - येन ब्रह्मकार्यान्तर्भूत नामादिक वस्तु देव-
दत्तादिषु सिद्धादिदृष्टिवत् ब्रह्मदृष्ट्या केवलंवा तत्तद्वस्तुपासते नता-
द्रयतीति , अचिन्मिश्र केवल वाचिद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्विपोगन
च यत्पासते नताद्रयतीति ॥ १८१ ॥

टीपेप्पुक्तम् - प्रतीकालम्बनास्तु अचिन्मिश्रं केवलमचिद्वस्तु-
च सिद्धदृष्ट्या देवदत्तवत् ब्रह्मदृष्ट्या स्वरूपेणवा तद्वस्तु च उपा-
सते त इति ॥ १४२ ॥

सारेष्यभिहितम् - भ्रमतीकालम्बनादि नामादिप्राणशब्दनिर्देष्टव्य-
स्यागमपर्यंतं सर्वचिदचिद्वस्तुजातं ब्रह्मदृष्ट्या स्वरूपेण वा य उपास-
ते, भ्रमतीकालम्बना स्तद्व्यतिरिक्ता इति ॥ १४३ ॥

अत्र सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्योपासनं द्रव्योत्तरितया प्रत्यप्रापवधिधयो-
पासनरूपम् , स्वरूपेणोपासनञ्च प्राप्यविधयोपासनरूप, मिति
बोध्यम् ॥ १४४ ॥

तथाच भ्रमतीकालम्बनाद्येन हिरण्यगर्भलक्षणं कार्योपासकस्यापि
ब्रह्मेण तस्या विरादिगतिनिषेधस्थित्या चाद्विषयः , भ्रमतीकालम्ब-
नाद्येन पञ्चमिथिष्ठं ब्रह्मनिष्ठोभयादिधोपासकब्रह्मण्युत्था तेषामधिरादि-
गति मतिपादनेन जमिनिषयः च प्राप्यत्पातो भवतः ॥ १४५ ॥

पञ्चमिथिष्ठं चाद्विषयं श्रुदात्तार्थं हिरण्यगर्भोपासकः मात्रस्या-
विरादिगति निषेध्या-भाव्येषां भ्रमतीकालम्बनानां , तथापि भग्ये-
षां भ्रमतीकालम्बनानादिय भ्रमतीकालम्बनतापिशेषेणा स्यापि नाग्निरादिग-
तिरिति दृष्टान्तमुक्तं श्रुदत्तार्थं भ्रमतीकालम्बनाद्येन सर्वब्रह्ममिति
बोध्यम् ॥ १४६ ॥

परमप्राप्यभूता स्परस्माद्भूतानां ज्ञां चानि प्रकृतिविषुक्त प्रत्यगात्मत-
त्वावलम्बिता पञ्चाग्निविदा प्रतीकालम्बन शब्दा भिलपनीयाना कथ
मप्रतीकालम्बनत्वमिति चे दिदमत्रावधेयम् । परमस्थान प्रकृतिवि-
युक्त प्रत्यगात्मस्वरूप भगवत्स्वरूपाणा त्रयाणामपि परमप्राप्यत्वेनै
कमेव प्रकृतिनिमित्तेन परमपदशब्दवाच्यताया वेदार्थसंग्रहे भाष्य
कारैस्समाधितत्वा प्रकृतिविषुक्त प्रत्यगात्मस्वरूपस्य परमप्राप्यत्वमेव
सम्भवति न प्रतीकत्व , यथोक्त तत्र, 'एतदुक्तं भवति , क्वचित्परम
स्थान परमपदशब्देन प्रतिपाद्यते , क्वचित्प्रकृतिविषुक्तात्मस्वरूप ,
क्वचिद्भगवत्स्वरूपश्च तद्विष्णो परम पदमिति परमस्थान , सर्व
स्थिरयन्तकालेषु विधेय सम्भवतः । गुणप्रवृत्त्या परम गुण तस्या
गुण महदिति प्रकृतविनिर्मुक्तात्मस्वरूप , समस्तहेपरहित वि-
श्ववाक्य परम पदमित्यत्र भगवत्स्वरूप , वीण्यप्येतानि परमप्राप्य
त्वेन परमपदशब्देन प्रतिपाद्यन्ते , कथ त्रयाणां परमप्राप्यत्वमिति-
चेत्, भगवत्स्वरूप परमप्राप्यत्वादेव परमपदशब्दवाच्यम्, इतरयो-
रपि भगवत्प्राप्ति गर्भत्वादेव परमपदत्व , सयवर्मविनिर्मुक्तात्मस्वरू-
पा घातिर्हि भगवत्प्राप्तिगर्भा त इमेसत्या कामा अनृता पि धा
नास्ति भगवतो गुणगणस्य तिरोधायकत्वेना नृतशब्देन
स्वकर्मण प्रतिपादना'दिति । अत्र भगवत्प्राप्ति निमित्तीकृत्य -
त्रयाणां परम प्राप्यत्व प्रतिपाद्यता भाष्यकृता मिः तात्पर्यम् ।
यस्मिन् प्राप्ये प्राप्ते सर्वस्मात्पर तत्त्व न प्राप्तभवति, पश्चात्प्राप्तव्यतयै-
व चावशिष्यते, तदेवच प्रतीकशब्दवाच्य भव्यां चानि प्राप्यम् , य-
स्मिन् प्राप्ते सर्वस्मात्पर तत्त्व प्राप्तमेवभवति, पश्चात्प्राप्तव्यतया च
नावशिष्यते, तत्परमप्राप्यमेव , अत्र भगवत्स्वरूपस्य स्वय परतत्त्व
रूपत्वेन नप्राप्ते परतत्त्वप्राप्तिरूपत्वा तस्य स्वतएव परमप्राप्यत्व,
रयानविशेष प्रकृतिविषुक्तात्मस्वरूपयो भगवत्स्वरूपतिरोधायकनिशेषा
विद्यानिवृत्त्या प्राप्तिप्रकालमेव भगवत्प्राप्तिनैयत्येन परमप्राप्यत्वसम्भ-
वति, एतदभिप्रायेणैवच त्रयाणां परमपदशब्दश्चपदश , नामादिपदा

कृष्ट माप्तेकृष्टत्वसम्बन्धेन माप्यविशिष्टमाप्यवर्णयवक्षित मकृतिवि-
युक्तमत्यगात्मस्वरूप परमात्मलक्षण माप्यद्वयसाधारण । पृषादरादिषु
तत्तद्वचनचलोपमाभित्य ध्युत्पादनीयस्य परमशब्दस्य पूर्वोक्तव्युत्प-
त्तिषु देशाणि व्युत्पत्ति स्तुभवति । एषापि व्युत्पत्ति माप्यवा-
राभिमतैव । अतएव गीताष्टमाध्यायविशेषे विश्वश्लोकभाष्ये भाषितम् ,
सगम, परा धाम - पर नियमनस्थानम् , अचेतनप्रकृतिरेक निर-
मनस्थान, तत्सत्कृष्टरूपजीवप्रकृति द्वितीय नियमनस्थानम् , अ-
चित्सत्सर्वविद्युक्त स्वरूपेणावस्थित मुक्तस्वरूप परम नियमनस्था-
नमिष्यंति । अत्र मकृतिविनिर्मुक्त मत्यगात्मविषयस्य परम धामे-
त्यस्य नियमनस्थानपर्वत्रये तृतीयपर्वस्थानरूपता मकृतिविमुक्त प्र-
त्यगात्मन उपपाद्य तत्परधोपपादना त्परमशब्दस्य परामहदिति
व्युत्पत्ति रेवाभिमेता । अन्यथा नियमनस्थानपर्वत्रय प्रदर्शना नावश्य-
कत्वात् । एवं त्रयोदशाध्याय द्वाविंशश्लोकस्थ परमात्मशब्दव्याख्यान-
परभाष्यप्रत्येन पञ्चदशाध्याय सप्तदशश्लोकस्थ परमात्मशब्दभाष्य-
ग्रन्थेनच परमशब्दस्येष्टश्रुत्यतिरेकाभिमेता अवगम्यते । तत्राप्य-
र्वाचीनपरत्वद्वयप्रदर्शनात् । एवम् परमेव परममिति स्वाधिकमस्य
यान्तत्वं माभित्य परमशब्दस्योक्तकृष्टमात्र विषयताया अपि सुषच-
त्वा दपुनरावृत्तिहेतुत्वं निबन्धनोत्कर्षशक्ति माप्यत्वेन दर्शितोभय-
विषय परममाप्यशब्दो भविषु महेति । परमशब्दस्य दर्शित-
रीत्या केवलोक्तकृष्टमात्रविषयतापि दर्शितगीताभाष्ये दर्शितधामशब्द-
स्य प्रकाशपरवकत्वेऽभिमेता । यथोक्तम् तत्र 'अथवा मवाश-
वाची धामशब्द प्रकाशमेव ज्ञानमभिमेतम् , मकृतिस्वरूपा परि-
च्छिन्नज्ञानरूपा दात्मनोऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपतया मुक्तस्वरूप परमम्
धामे' ति । अत्र परापरप्रकाशपर्वद्वयस्यैवा मिथाना त्परमशब्दस्योक्त-
कृष्टमात्रविषयतैवाभिमेता । पूर्ववत्प्राभिमेतव्युत्पत्ते रिहाप्यभिमेतावे अप-
र प्रकाश पर प्रकाश -परात्पर प्रकाशव्यति - प्रकाशपर्वत्रय

अभिधातव्यम्, असमावितमेवच परात्परप्रकाशस्वरूपतय प्राप्त्याम-
 नि, प्रकृतितत्त्वस्य प्रकाशरूपत्वाभावेना परप्रकाशपर्यवरूपत्वासम्भ-
 दात् । इत्थ परमप्राप्यत्वस्य विचक्षणभेदेन नानाविधस्य प्रवृत्तिवि-
 युक्त प्रत्यगात्म परमात्मोभय साधारणस्य सम्भवन
 परम प्राप्या दर्शनीनर एक्षणम् प्रतीकित्वम् प्र-
 वृत्तिविषयक प्रत्यगात्मव्यावृत्तमेव भवति । अतो न पञ्चांगिषिद्
 प्रतीकालम्बनाभाविनि । यद्वा - परमशब्दपटक परशब्दस्योक्तुष्टमात्र
 विषयत्वस्याकारे परमप्राप्यशब्देन लम्पमान स्योक्तुष्टावसम्बन्धाव-
 स्थित्वा धेयतासम्बन्धेन प्राप्यविशिष्टान्यप्राप्यत्वपर्यवस्य परमप्राप्य-
 त्व परब्रह्मासाधारण भवेद् विवक्ष्यतां, उक्तलक्षण परमप्राप्यार्थाची-
 न प्राप्यमेवच प्रतीकत्वमिह विवक्षितं भवतु । तथापि नैते पञ्चा-
 णिषिद् प्रतीकालम्बनकोटौ निविशन्ते । तथाहि । प्रतीकालम्बनात् न ताव-
 त्स्वप्राप्तिप्रयोजक स्थितिष्ठ विवक्षणविषयतानिरूपयत्यसम्बन्धेन प्रतीक-
 विशिष्टोपासनाश्रयात् । तथास्ति सदांस्तु ब्रह्मविद्यासु प्रत्यगात्म-
 नोपि ब्रह्मक्षरीरतयोपास्यताया मुक्तिदशाया तथैत प्राप्यतायाश्च -
 तृतीयाध्याय तृतीयपादैरविमृष्टाधिकरणं तद्भाष्यं चतुर्थाध्याय प्रथम-
 पाद द्वितीयाधिकरणं तद्भाष्यं सिद्धत्वात् । सर्वं पश्य पश्यति स
 र्यमाप्नोति सर्वंश इत्यादिश्रुत्या सर्वसाक्षात्कार सर्वप्राप्त्योमुक्तैश्वर्यतया
 श्रूयमाणत्वा तत्कृतुम्येन प्राप्यस्योपास्यताया भावपक्षत्याच्च स-
 र्येण ब्रह्मविदा पक्षद्वयेपि प्रतीकालम्बनं वापन्ते । उक्तं हि - प्रथमा-
 ध्याय तृतीयाद पञ्चमाधिकरणं सप्तमसूत्रभाष्ये ' ब्रह्ममेप्सोहि जी-
 वात्मनस्स्वरूपं ज्ञातव्यमेव, स्वयमपि वक्ष्यामि गुणध्वंस सत्तत्त्वधिवान्ति-
 यास्वरूपेण वक्ष्यामि गुणगण परब्रह्मानुभवितातीति ब्रह्मोपासनं परान्तर्गत-
 र्वात्सर्वरूपं याधाम्यविज्ञानस्येति । चतुर्थाध्याय चतुर्थपादपञ्चाधिकरण-
 तृतीयसूत्रभाष्ये प्युक्तम्, ' निधूतनिखिलविचार निखिलहेयप्रयत्नाक-
 कटरागे तत्रात्र निनिवेशान् इव एव स वेदिते सत्तत्त्वगुणगुण

मनुभवति मुक्तः, तद्विभूत्यन्तर्गतत्वेन विचारवर्तिनालोचनानामपि
मुक्तभोग्यत्वमिति । भाष्ये-ब्रह्मप्राप्त्यभावविशिष्टस्वप्राप्तिप्रयोजक
स्वनिष्ठप्रतिक्षणविषयतानिरूपयत्यस्यन्धेन प्रतीकविशिष्टोपासना-
भयत्वमेवेह धियक्षितप्रतीकालम्बनत्वं । तदेकप्राप्तिप्रयोजकतन्निष्ठवि-
लक्षणविषयताशाल्युपासनाप्रयत्नस्यैवं तदालम्बनत्वरूपत्वात् । स्वप्राप्तौ
ब्रह्मप्राप्त्यभावे विशिष्टश्च समानकालिकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्ब-
न्धेन, ब्रह्मविद्यामुक्तिदशाया ब्रह्मप्राप्तौ विद्यमानायामेव तदन्तर्पातितया
प्रतीकपदार्थप्राप्ते विद्यमानतया न प्रतीकालम्बनत्वं तेषामिति वक्तव्यम् ।
इत्थं परमात्मप्रकृतिविषयप्रत्यगात्मोभयसाधारणपरमप्राप्त्यत्वप-
रमात्मसाधारणपरमप्राप्त्यत्वपक्षयोर्द्वयोरपि पञ्चाग्निविद्यामपि
न प्रतीकालम्बनत्वप्रसङ्गः, ब्रह्मप्राप्तिगर्भाया एव प्रकृतिविषयप्रत्यगा-
त्मप्राप्तेस्तदीपविद्याफलत्वात्, तदर्थमेव तदीपविद्यायास्तत्क्रतु-
न्यायेन ब्रह्मात्मकत्वेन प्रकृतिविषयप्रत्यगात्मोपासनरूपतया शि-
क्षणाच्च । प्रतीकालम्बनशब्दघटकप्रतीकशब्दस्य प्रकृतितन्मिश्रमात्र
परतया व्याख्यानपरोदाहृतभाष्यादिग्रन्थस्वदेतत्पक्षद्वयेऽपि सङ्गतः ।
द्वितीयपक्षे प्रकृतिविषयप्रत्यगात्मनोपि प्रतीकपदार्थान्तर्भावेऽपि त-
त्प्राप्तिदशाया ब्रह्मप्राप्त्यनैयत्येन ब्रह्मप्राप्त्यभावविशिष्टतत्प्राप्तिप्रयो-
जकतदुपासनाप्रसिद्ध्याऽत्रत्यप्रतीकशब्दस्य तत्परत्वासम्भवेन
तथा व्याख्यानोपपत्तेः । तथाच प्रकृतितत्त्वतन्मिश्रमात्रतदेकप्रा-
प्त्यत्योपासीनानामवान्तरपुरुषार्थतारतम्यसङ्गादपि तदीपपुरुषा-
र्थस्य प्रकृतितत्त्वनिबन्धनपुरुषार्थकोटावेव निविष्टतया तादृशा-
धिकारिविषयप्रतीकालम्बनशब्दप्रकृतितत्त्वनिबन्धनपुरुषार्थभू-
तेश्वर्यादिविषयस्य विभ्राम्यति । तद्व्यतिरिक्तविषयोऽप्रतीकाल-
म्बनशब्दश्च तादृशपुरुषार्थविलक्षणप्रत्यगात्मतत्त्वनिबन्धनपुरुषा-
र्थभूतकैवल्यनिष्ठपञ्चाग्निविद्याधिकारिविषयः, ततोऽपि विलक्षणप-
रमात्मतत्त्वनिबन्धनपुरुषार्थभूतभगवत्प्राप्तिनिष्ठपरब्रह्मोपासनाधि-
कारिविषयश्च विभ्राम्यति । पञ्चाग्निविद्यापरब्रह्मोपासनायां प्रा-

प्यनित्यत्वेना पुनरावृत्त्यर्हत्वेनैकोक्त्या ग्रहण मिह कृतम् । अतो न
कथंचिदपि पञ्चाग्निविदां प्रतीकालम्बनताप्रसङ्ग इति ॥ १४७ ॥

सु ॥ १० ॥ विशेषच दर्शयति ॥ ४ ३ १५ ॥

नामादिप्रतीकोपासकान् दृष्टान्तोक्त्या प्रतीकालम्बनताविशेषे
न हिरण्यगर्भलक्षण कार्यग्रहोपासकानाम प्यर्चिरादिगति तदधी-
नापुनरावृत्ति ग्रहणामिलक्षणफलाभाव स्समर्पित प्राब् ॥ १४८ ॥

दृष्टान्ततया ऽ भिमत्तानां नामादिप्रतीकोपासकाना तदभावो ऽ
सिद्ध इत्याशवापरिहाराय तेषा तदभाव श्रुत्या दृढीकर्तुं प्रवृत्त
दशमस्तनम् ॥ १४९ ॥

अस्यार्थ विशेषच - नामादिप्रतीकोपासकाना मर्चिरादिगत्यपु
नरावृत्ति ग्रहणमाप्ती विना सादृशगत्यनपेक्षपरिमितफलप्राप्तिद्वक्षण
विशेषच, दर्शयति प्रतिपादयति, श्रुतिरेवेति ॥ १५० ॥

अत्र विवक्षिता श्रुतिश्च छान्दोग्ये सप्तमप्रपाठके
प्रथमखण्डे 'सर्वेनाममन्त्रं प्रयुपास्ते यावद्वाग्नो गत तत्रास्य यथाकामं
पारोभवती' त्यादि पचमखण्डिकाप्रभृति, 'प्राणोद्भवैतानि सर्वाणि
भवती' त्यादि पचदशखण्ड चतुर्थखण्डिकान्ता, एव जातीयकास्य-
कातरस्थितान् ॥ १५१ ॥

अत्र नामादिगोचरमात्रे यथाकामसंचारादिवक्षण परिमितफल
प्राप्तिरेव नामादिमाणपर्यंतप्रतीकोपासकाना श्रूयते, नृवपरिमित
ग्रहणमिति ॥ १५२ ॥

यावच्छब्ददिना फलस्य परिमितत्वमिदं स्पष्टीक्रियते ॥ १५३ ॥

यद्यपि प्राणद्वक्षणप्रतीकोपासनस्य परिच्छिन्नफलश्रवण न रूप
दृश्योपलभ्यते, तथापि - 'प्राणोद्भवैतानि सर्वाणि भवती' त्यादिषु

पतच्छब्दनिर्दिष्ट प्राकृतसबलप्राणिलक्षणा चिन्मिश्रचित्तरूपपरि-
मित फलप्राप्ति रवगम्यतएव ॥ १५४ ॥

‘एतत्तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदती’ त्यादि षोडशखण्ड
श्रुत्या प्राणोपासकादपि सत्योपासकस्या तत्त्वादित्व प्रतिपादयन्त्या-
पि प्राणापासकस्य परिमितफल भावश्च मेव गम्यते ॥ १५५ ॥

यद्यापि सत्यशब्दवाच्य भूमशब्दितपरब्रह्मोपासकस्यापि पञ्च
विंशखण्डान्ते ऽनवधिकातिशयानन्द ब्रह्मानुभवसर्वलोककामचारादि-
लक्षणपरिमित फलप्राप्तिमात्र श्रूयते, नाचिरादिगति, तथापि सकल
ब्रह्मविद्यानिष्ठाना तृतीयाध्याय तृतीयपादस्ये त्रयोदशे । नियमाधि-
करणे ‘य एव मतद्विदुषेचामी अरण्येभ्रष्टा सत्यमुपासते ते ऽर्चिषम-
भिसभवती’ तिस्राजसनेयकश्रुत्या, तद्यत्थं विदुषेचमेरण्ये भ्रष्टातपह
स्युपासतेतेर्चिषमभिसभवतीत छान्दोग्यश्रुत्याचा चिरादिगत्या ब्रह्मप्रा-
प्तिसमर्थनात्, चतुर्थाध्याये तृतीयपादस्ये पूषमेर्चिराद्यधिकरणे
सर्वेषामपि ब्रह्मोपासकाना समानप्रकरणन्यायेना चिरादिलक्षणैक-
मार्गगमिता स्थापनाच्चे ह्यपि तन्नयायेन गतिस्तिष्ठतीति नविरोध
इतिबोध्यम् ॥ १५६ ॥

अथ भाव - अर्चिरादिगते ब्रह्मप्राप्तिफलनियततया श्रुतिभि प्रति
पन्नतया तादृशगत्यनुपेक्ष ब्रह्मप्राप्तीतिरपरिमितफलाना प्रतीकाख्यता
ना नतादृशगतिस्सभवति । इयच्चा व्यवधानेन ब्रह्मप्राप्तिरूप फ-
लमधिगतु येऽधिकारिण मस्थिता, तानेवाचिरादिरातिवादिद्वगणोन
यति, नहिरण्यगर्भोपासक, तस्यापि प्राणरूपमतीकोपासक समर्शाल
तया प्रतीकाख्यनताया भवर्जनीयत्वादिति ॥ १५७ ॥

बादरिपक्षे चतुष्पञ्चम सूत्रोदाहृत श्रुतिस्मृतयो जैमिनिप-
क्षोक्तयेव दिशा निवाहो बादरायणस्या प्यभिमतो वाच्य १५८॥

इदमत्र नयमादिद्विसूत्रा निष्पन्नं बादरायणतात्पर्यं सर्वस्व ।
 द्विरप्यगर्भलक्षणं कार्यब्रह्मोपासीनां स्तादृशं ब्रह्मनयत्यातिवादिग्रहणं
 इति बादरिपक्षो न युक्तः, ब्रह्मविद्याप्रकरणेष्वेव श्रूयमाणाया -
 भर्त्तरादिगते स्तादृशात्परब्रह्मप्राप्तिं हेतुतयैव तत्र श्रूयमाणत्वात्, हि
 ष्टवृक्षनादिभिः स्तादृशं श्रूयन्ययानयने प्रबलतरयाभावात् तादृ-
 शंभूते, स्परब्रह्मविषयत्वे परविद्याप्रकरणं विरोधात् सर्वगतस्यापि
 ब्रह्मणः गतिशास्त्रबलं सिद्धस्य देशविशेषस्य निःशेषाविद्यानिवृत्ति-
 सम्भवस्य दुरपह्वयतया तं विना तत्प्राप्तेरप्येवमार्गविशेषेण -
 देशविशेषगतिपूर्वकप्राप्तेर्युक्तत्वाभावाच्च । यथाहि प्रकृतिमण्ड-
 लस्य छत्तिःपुण्यदेशो सत्त्वगुणोन्मेष, छत्तिःपापदेशो रजस्तमोगु-
 णोन्मेष स्वर्गादिषु छत्तिस्तुल्यैकमानता नरकादिषु छत्तिस्तुल्यैकमानता
 ताच्च लोकवेदसिद्ध्या नापलपितुं शक्या, तयैव सर्वगतेषु ब्रह्मणि -
 छत्तिप्रदेशविशेषे जनानां सप्तविकारेहेतुं गुणत्रयमयं प्रकृतितत्त्वस-
 र्गं तन्मूलाविद्यादि सकलदोषसंपत्ति - छत्तिप्रदेशविशेषे शुद्ध-
 सत्त्वतरङ्गसर्गं तन्मूलनिःशेषाविद्यानिवृत्तिं निरतिशयज्ञानविकासा-
 दि संपत्तिश्च नापलपितुं शक्यैवेति देशविशेषस्य निःशेषाविद्यानि-
 वृत्तिं वर्णनं नासम्भवदुक्तिम् । परब्रह्मासाधारणं नित्यलोकाभवि-
 च्छुतिस्मृत्त्यादिप्राप्त्युपमाणा न सर्वमात्रेणाप्यलपितुं शक्या, श्रुते-
 र्ध्वं यथाश्रुतिप्रतिपत्तेरेव न्याय्यत्वात् अन्यथा शास्त्रैक्यप्रमाणस्य ब्रह्मणो-
 रिति सर्ववलेनापलापः प्रसज्यते, किञ्चदुनः - बादरिपक्षोपरि जैमि-
 न्युपक्षिप्ता सत्त्वस्य दोषा स्त्वंस्य स्वपक्षसमाधयस्य सम्भवयेव ।
 तस्मात्परमार्थेण विष्णुपदादिशब्दवाच्यं स्यात्तद्विशेषः, भर्त्तरादि-
 ना तत्रगतस्यैव निःशेषाविद्यानिवृत्तिः, ब्रह्मप्राप्तिः, अपुनरावृत्ति-
 र्भवेति सर्वं प्रामाणिकमेव, अतो बादरिपक्षोऽयुक्तः ।
 एव परब्रह्मासाधारणं भर्त्तराद्यानिवादिग्रहणं नयतीति जैमिनि

पक्षोप्युक्त , प्रत्यगात्मोपासकानां पञ्चाग्निविदाम् पर्विणादि गति
श्रुते , प्रत्यगात्मोपासकानां तत्कृतुन्यायेन प्रत्यगात्मप्राप्तेरेव युक्त
त्वेपि ब्रह्मप्राप्तिश्रवणान्यथा नुपपत्त्या तेनैव न्यायेन तेषां पुरुषा
र्धभूत प्रत्यगात्मप्राप्ते ब्रह्मप्राप्तिगर्भता, तदीयप्रत्यगात्मोपासनस्य ब्रह्मोपा
सनगर्भताच्च कल्प्यते, यथा ब्रह्मोपासकानां ब्रह्मप्राप्ति स्तच्छरीरतया
प्रत्यगात्मप्राप्तिगर्भा, तदीयब्रह्मोपासनच प्रत्यगात्मोपासनगर्भ । तृतीया
ध्याय तृतीयपादस्थे शरीरे भावाधिकरणे द्वितीयसूत्रे प्रत्यगात्मनोपि मु-
क्तिदशायां प्राप्यता उपासनदशायां प्राप्याकारविशिष्टस्य तस्या
मुख्यधेयत्वाच्च सर्वब्रह्मोपासक साधारणी निरूपिता, अतुर्थाध्याय
प्रथमपादस्थे द्वितीये आत्मोपासनाधिकरणेपि स्वात्मानम त्यात्म-
तयैव ब्रह्मण उपास्यता निर्णीता, अतुर्थाध्याय अतुर्थापादस्थे द्विती-
ये ऽ विभागेन दृष्टत्वाधिकरणे मुक्तिदशायां परस्ता ब्रह्मण स्वात्म
नो ऽ विभागेन प्राप्यताच्च समर्थयिष्यते । अतो यथा ब्रह्मोपास-
कानां प्रत्यगात्मनः प्राप्तिरुपासन आस्ति , तथा प्रत्यगात्मोपा-
सकानामपि ब्रह्मप्राप्त्युपासने प्रत्यगात्मप्राप्त्युपासनान्तर्भूते स्त । नचै-
व सति सर्वेषां ब्रह्मोपासकानां आत्मप्राप्तिं ब्रह्मप्राप्त्यो रविशिष्ट-
त्वे परब्रह्मोपासकानेष नपतीति वदता जैमिनिना विमपराद्धम् ,
स्तपसादस्मिन् पक्षे कोपि हि विशेषो नोपलभ्यते , पञ्चाग्निवि-
दोपिहि यथाक्तरीत्या ब्रह्मोपासके प्येषान्तर्भूता भवन्तीति वाच्यम् ।
उभवेया सामान्यतो ब्रह्मप्राप्तिफलं ब्रह्मोपासननिष्ठत्वतोल्लेखेपि प्रत्य-
गात्मपरमात्मलक्षण प्राधान्याप्राधान्यव्यत्यासेन प्राप्यनारतम्यस्य दुरपह्व
त्वात् । ब्रह्मोपासकस्य हि ब्रह्मैव प्रधानं प्राप्यम् , प्रत्यगात्मस्वरूपत्वम
ध्यानप्राप्यमेव । पञ्चाग्निविदस्तु प्रत्यगात्मस्वरूपमेव प्रधानप्राप्यम्, ब्रह्म-
त्वमध्यानप्राप्यमेव । अतः प्राप्यभेदो दुर्वारः । एतदुक्तं भवति । भोग्यभो-
गोपकरण भोगस्थानादिविधया नानाविध प्राप्यमस्ति । तत्र भोग्यविधया
प्राप्यत्वं प्रधानप्राप्यत्वं । तदितरविधया प्राप्यावचाप्रधानप्राप्यत्वं । परस्य

ब्रह्मण भोगस्थानविधया प्राप्यत्वन्तु भयाधिकारिस्ताधारणं । प्रकृतिमण्ड-
 लोर्ध्वदेशावच्छिन्ने स्वमन्ततः । प्रदीप्तज्योतीरूपे परस्मिन्नेव ब्रह्मणि
 स्वस्वभोगप्रतिनियतावान्तरस्थानभेदे उभयेषां स्वस्वभोगानुभवात् ।
 पञ्चाग्निविदामपि प्रकृतिविपुक्त्यस्त्यगात्मलक्षणप्राप्यस्य प्रकृतिमण्ड-
 ले प्राप्तुं भगवत्तस्य प्रकृतेः परस्तादेष प्राप्तव्यतया तत्रच श्रुतां-
 रूपस्य परस्य ब्रह्मण स्वमन्ततः । प्रदीप्ततया तदेष भोगस्थानम् ।
 तत्र ब्रह्मनिष्ठानां भोग्यविधया प्राप्यमपि परमेव ब्रह्म, पञ्चाग्निवि-
 दास्तु प्रकृतिविपुक्तमत्यगात्मतत्त्वमेव, तथा प्रकृतिमण्डलोर्ध्वदेशाव-
 च्छिन्नस्य परस्य ब्रह्मणो भोगस्थानविधया प्राप्तिरेव बोधयविधा-
 धिरारिस्ताधारणी । स एवान् ब्रह्म गमयतीत्यादिषु शास्त्रे च्यमान-
 यावता प्रतिपाद्यते । भोग्यविधया स्याभिमतप्राप्यप्राप्तिस्तु स्वस्योपास-
 नस्वभावेऽनिर्वाणः । नामानयपरमादिना । भोग्यविधया प्रा-
 प्तिनां स्यादुत्तमतयानुभूयमान तत्तदस्तुस्वग्रिहर्षयिदोषलक्षण प्रधानतम
 प्राप्तिरेव । 'तादृशचिमासिः उपामनदशायां यस्यैव प्रधानप्राप्यतयो-
 पासन तस्यैव-प्राप्यस्य, तादृशतयात् । लोकेऽपि स्वभापतोमधुरस्य-
 पीधुसौद्रगुदादिपुष्पस्तुषु यस्मैश्चांश्चिदेवरोचते, स्वस्ययासनानुगु-
 णरुचिभेदयज्ञाश्च तत्तापुरुष स्वस्वरुचिपरिगृहीतमेव यस्तु स्वादुत्तम-
 मनुभवति, नापरमधुरतममपि यस्तवनुभवेतुं प्रयतन्ते । तस्मात्प्रकृ-
 तिप्राप्यतामपरमात्मना मनुकृष्टाश्च तारतम्येऽपि प्राप्यमिह स्वस्वरुचि
 भेदयज्ञा दधिवाग्निं तत्तापरिपदोभ्यवतिष्ठते । तथाचैश्वर्याधिनामीदृश
 प्रधानतमप्राप्यत्व मन्निदस्तुविशेषण्येति विदक्षणाचिद्वस्तुविशेषप्राप्ति-
 लक्षणमैश्वर्यमेव तेषां पुरुषार्थं, प्रकृतिविपुक्त्यस्त्यगात्मोपासकानां
 पञ्चाग्निविदां प्रकृतिविपुक्त्यस्त्यलक्षण वैयर्थ्य विनिष्टप्राप्यतामस्यरूप-
 यथा तादृशप्राप्यत्वमिति वैयर्थ्यविनिष्ट मत्प्राप्यतामस्यरूपप्राप्तिरेव तेषां
 पुरुषार्थं, ब्रह्मनिष्ठानां भगवत्तस्य तादृशप्राप्यत्वमिति भगव-
 त्प्राप्तिरेव तेषां पुरुषार्थं, इन्द्रासकानां भुवनतारतम्यायन तत्त्व-

विशेषविषयक प्राथमिकरुचिवैचित्र्यं निबन्धनेषु पुरुषार्थवैचित्र्यमस्ति ।
भस्यास्मिन्त्या स्थिरत्वा नन्तस्थिरत्वादिकं तेनसावस्वभावनिबन्धनं ।
प्रकृतितत्त्वस्य क्षरणशीलतया शुणवयमपतया तत्प्राप्तिरक्षणस्यैव
पुरुषार्थस्यानित्याय मत्त्वम् आप्यस्यानित्यतया सर्वार्थानां पुनरावृ-
त्तिश्च सम्भवति । प्रकृतिविपुक्तमपगात्मस्वरूपस्य नित्यतया त-
त्प्राप्तिरक्षणस्य कैवल्यपुरुषार्थस्य नित्यावम् अपगात्मनो ज्ञानान-
न्दमपतया प्रकृतितत्त्वा तदुद्गम्यावृत्तयेषु परिच्छिन्नस्वरूपगुणत-
या भगवत तदुद्गमपकृष्टतया तत्प्राप्तिरक्षण परमात्म्या दृश्यत-
मत्वं च सम्भवति । भगवच्छब्दितस्य परमात्मतत्त्वस्य विविध-
परिच्छेदरहितस्वरूपतया ऽ त्वदुतदिभ्यरूपतया ऽ नवपिकाविशया सं-
क्षेपकल्याणगुणगणौघ महार्णवतया ऽ परिच्छिन्नोभय विभूतैर्बर्णस्य
ज्ञतयाच तत्प्राप्तिरक्षणस्य परमपुरुषार्थस्य स्मरणं मनन्तत्वं
सम्भवति । कैवल्यपुरुषार्थनिष्ठानां पञ्चग्नित्वा भगवत्प्राप्तिर-
क्षणपरमपुरुषार्थनिष्ठानां परब्रह्मनिष्ठानां बोधयेषां आप्यवस्तुस्थाना-
द्विनिरयतानिबन्धनं मपुनरावृत्तिश्च त्वैकरूपमेव । भतपय बोधयेषां
मपुनरावृत्तिहेतु रक्षिरादिरक्षणा गतिरेका श्रूयते । इत्थं तत्त्वद-
त्त्वभाषवैचित्र्यवशेनैव तत्प्राप्तिरक्षण पुरुषार्थवैचित्र्यसम्भवा तंथा-
मिषिदां ब्रह्मनिष्ठानाञ्च आप्यपुरुषार्थभेदो ऽ क्षपयेयाभ्युपेयः । अ-
न्यथा सुदूरमपि गत्वा तद्यत्वं विदु र्बन्धमेरण्ये भदातप इत्युपा-
सत इत्यादिभृत्या पञ्चग्नित्वाः परब्रह्मोपासकाश्च विभग्य निर्दि-
त्वा चिदादिगति ब्रह्म आप्यपुनरावृत्त्युपदेशासांमायस्य परिहृतं मशक्य-
त्वात् । भस्या शुबेभ्य परमप्राप्यभूतै कवस्तुपर्यवसाय्यगोमिभावा-
पलोपासननिष्ठ द्विविधाधिकारविषयत्वं वा कार्यब्रह्मान्तर्भूतभिन्नभि-
न्नद्विविधप्राप्यपर्यवसायि द्विविधोपासननिष्ठ द्विविधाधिकारविषयत्वं
वा तत्सम्भवतीति च प्रागेव निरूपितम् । आप्यपुरुषार्थभेदमन्त-
रेणोपासनाकारवैचित्र्यमात्रेण तयोपदेश इत्यपिच नमुच्यते । २५

स त्वनेरासा ब्रह्मविद्यानां नानास्यानविशेषणादिभेदभिन्नात्यन्त वि-
 लक्षणाभाराणां श्रूयमाणतया तत्रिष्टानां भेदेनानुसर्तितनस्य पञ्चाग्नि-
 ॥३॥ पर भेदेनोत्कर्तितनस्य च चारणाभावात् । विमदुना । पञ्चाग्नि-
 विद्यायां प्रत्यगात्मस्वरूपमेव तत्तदाकारे रूपास्पतया निर्दिष्ट दृ-
 श्यत , ब्रह्मविद्यामुच ब्रह्मैवोपास्पतया निर्दिष्ट दृश्यत इति स्प-
 ॥४॥ परमय वैलक्षण्य दृश्यते । श्रुत्या तथा निर्देशश्च तयोस्तत्र प्र-

त्याप्तस्य प्राप्य च चान्तरेणानुपपन्न । पूर्वोक्तरीत्या दर्शित
 ॥५॥ विधाधिरारिषिद्यास्तु प्रत्यगात्मनस्त्रयंभय विषयताया भव
 ॥६॥ अथ एव प्यैवस्मिन् प्रकरणे पौत्रमात्रस्वष्टनिर्देशस्य तत्रतत्र त
 स्यतस्य प्राप्तायेना पार्याच प्राप्यत्वगमकत्वात् । नच तत्प्राप्य
 ॥७॥ अथ भवगत स्यादुक्ता तारतम्यस्य तत्तदस्तुगतानुवृत्ता तारत-
 ॥८॥ नानास्थितया दुभयया मधिरारिणा प्रत्यगात्म परमात्म लक्ष-
 णोभयप्राप्तौ सत्या मुभयेवा मायि परब्रह्मण मायिरेव प्रधानत
 या निष्पास्यते न प्रत्यगात्मन , परब्रह्मणएवा तुवृत्ता प्र-
 षयंयत्त्वन तत्रामे रेख स्यादुत्तमतया ऽनुभयसम्भवात् , अतः प
 च्चाग्निनिदा ब्रह्मविदा च नोक्तरीत्या पुरुषार्थतारतम्य एकतुमु
 शनय मिति घाच्यम् । परस्य ब्रह्मण परस्यैव स्वेच्छाप्रति
 णियत देशभेदेषु नागाधिधिलक्षणात्मन्द्हेतुपरिस्तरविशिष्टबेपेण त
 दाधिशिष्टयपेणच नानाविधाया प्राप्ते स्तम्भवेन पुरुषार्थ-
 तारतम्यस्य सुपपादावात् । उपासनमीतम् परम् न
 द्वा सुपासकानातिवाहिक धर्मना प्रकृतिमण्डला २ परस्ता
 त्वमत्ता प्रदीप्तज्योतीरूप स्वात्मान प्राप्य तादृशेस्यात्मानि त
 त्र तत्र तत्तपुरुषार्थानुभय प्रतिनियतस्थानेषु तास्तानुपासका स्त
 ॥९॥ तानुगुण पुरुषार्थप्राप्तय यथाहं स्वस्वशक्तयैव प्रयतमानान् वा
 ॥१०॥ अभिरुद्ध्य नीयमानान् वा शृत्वा तत्त पुरुषार्थं मसर्वाणमेवा
 तुभाविनीति नरुविद्विरोध । परब्रह्मच महदे परस्ता दतिरोदित

समन्तत आकाशव त्पृथीसमपि सर्वत्र नैकविधानंदहेतु परिकर-
विशिष्टं वर्तते, अपितु - तत्तदुपासकोपासनानुगुण्येन तत्र तत्र-
परस्परविलक्षणे नानाविध भोग्य भोगोपकरण भोगस्थानादिलक्षण ना-
नापरिकरविशिष्टवेषेण तादृशपरिकराविशिष्टवेषेणच पृथमं वर्तते ।
तादृशपरिकराविशिष्टवेषेण वर्तमान ब्रह्मप्रदेशविशेषे विलक्षणानन्दहे-
तु परिकरविशेषविशिष्ट ब्रह्मप्राप्तिलक्षण परिपूर्ण ब्रह्मप्राप्यभावा भ-
वति नभसि खद्योतव त्परस्मिन् ब्रह्मणि स्वात्मानुभव प्रतिनियते तादृश-
प्रदेश विशेषे स्वाच्छन्द्येन प्रवर्तमानानां प्रकृतिविशुक्तस्वस्वरूपा पर
मार्थगामनां स्वात्मानुभवानन्दमात्रतत्त्वलक्षण कैवल्य मोक्षएव पुरुषार्थः,
तादृशपरिकरविशेषविशिष्ट ब्रह्मप्रदेशविशेषे प्रवर्तमानानां परब्रह्म-
निष्ठानां परिपूर्ण ब्रह्मप्राप्ति लक्षण परम मोक्षएव पुरुषार्थ इति
पुरुषार्थतारतम्येहि सूत्रात्, प्रकृतिमण्डलात्परस्तात्समन्ततः प्रदी-
प्तस्यापि परस्य ब्रह्मणो नैकविधा प्राप्ति र्हुंयते । नद्विलक्ष्यचिरा-
दि मार्गेणगतानां परब्रह्मोपासकानामपि लोकविशेषप्राप्ति-
लोकविशेषे प्रविष्टोन्मादक नगरोद्यानविमानकिटोद्देशविशेषादि प्रा-
प्ति स्तकलेतरपदार्थविस्मरक निस्वधिक सुखछन्दोहामकानुभव
विशेषहेतु भगवद्विषयमंगल विशद तच्चरणारविन्द तत्कटाक्ष पा-
तादिप्राप्तिश्वैकरूपा क्षप्रतिपत्ता । तत्तद्वस्तुगतस्वाभाविकातुकूलत्वा-
कारणां तारतम्येहि स्वतस्विद्धम् । नहि ब्रह्मस्वरूपगुणविग्रहादिग-
त मनुकूलतमत्वं विभूतिभूतेषु प्रकृत्यादिषु ग्रामाणिक । यथाच
निधेषाविधानिवृत्ति देशविशेष कालविशेषादिसापेक्षा, तथैव तत्त-
द्वस्तुगतानुकूलत्वातिशयविषयकानुभव विशेषोपि स्थानविशेषतत्त-
द्वस्तुसन्निकर्षविशेषादिसापेक्ष एव । प्रकृतितत्त्वनिबन्धनै श्वयंपुरुषा
र्थाधिनामपिदिः प्रकृति तत्त्वस्य सर्वत्रैक्योपि न लोकविशेषप्राप्य-
प्सरःप्राप्त्योस्तुल्यरूपतादृष्टा । नही ब्रह्मलोक एव हिरण्यगर्भैश्वर्य प्रा-
प्तिस्संभवति । तथाच, प्रकृतिमण्डल ऐश्वर्यविशेषप्राप्तिर्यथा स्थानभेदसापे-

परब्रह्मोपासकानां स्वप्राप्यस्य परस्य ब्रह्मणस्सर्वगतत्वेन त-
स्मात्तये कचिद्गमनानौचित्यात् मन्त्रिरादिमार्गं गन्तव्यां प्राप्यस्य
बहुवचनान्तब्रह्मलोकशब्देन स्पृकवस्तुमयं लोकविशेषादिरूपतया-
मतिपादनात् परब्रह्मोपासकानां तयाविधवस्तुप्राप्ययोगात् हिरण्य
गर्भलक्षणशार्पब्रह्मोपासकानामेव सत्सम्भवाच्च हिरण्यगर्भलक्षणकार्यं
ब्रह्मोपासकविषयेव गति श्रुतिरिति वादरि तात्पर्यनिष्कर्षं ॥ २ ॥

ब्रह्मशब्द मुख्यवृत्ति प्रमाणायोगात् तद्वलेन धर्मानप्रकरण
स्य बहुवचनान्त ब्रह्मलोकशब्दस्य समानाधिकरणसमानतया ब्र-
ह्मपरतासम्भवात् पादाधिकरणन्यायेन बहुवचनार्था विवक्षासम्भवा
त् परब्रह्मासाधारण लोकविशेषाणामपि मुक्तप्राप्यानां प्रामाण्यत-
या तद्विषयतया पृथीसमासस्यापि सम्भवात् ब्रह्मणस्सर्वगतत्वे एव-
विद्यानिवृत्तिपुष्कं ताभ्यांते वर्णाश्रमधर्म शौचाचारकाण्यविशेषादि साधे
शब्दवद्देशविशेष सापेक्षताया अपि प्रमाणप्रतिपत्त्या दुरपहृषावा
च्छ्रौतेर्त्ये यथाश्रवैव प्रतिपन्नत्वायाच्च परब्रह्मोपासक विषयेव ग-
तिश्रुतिरिति जैमिनि तात्पर्यनिष्कर्षं ॥ ३ ॥

भनयो वादरिजैमिनिपक्षयो तस्य इत्य विदुर्वैचर्मैरण्ये अ-
यं तप इत्युपासतइत्यादिश्रुतौ मन्त्रिरादिपयगाभिना द्विधा विभज्य
निर्देश स एतान् ब्रह्म गमयतीति प्राप्यैक्य श्रवणेन कार्यं ब्रह्म पर
ब्रह्मणा रेकाविधं प्राप्योपासकेभ्यश्च पूर्वपरभाषाप्रज्ञांगानि भूतोपा-
सन पर्वद्वयनिष्ठ द्विविधाधिकारि तात्पर्यकतयाच। उपासनाकारभेद
मात्राधीन द्वैविध्यतात्पर्यकतयाच। उपासना नैयद् येषां भिन्नेतम् ॥ ४ ॥

तच्च इत्यविदुस्त्रिमादि श्रुते पूर्वपरभाषाप्रज्ञांगानिभूतो
पासननिष्ठ द्विविधाधिकारिपरत्वे तादृश द्विविधाधिकारिणां मध्ये
एकविधाधिकारिणां मन्त्रिरादिगत्युपदेशमात्रेण द्विविधाधिकारिणाम्,
पि तस्मिन्द्वा द्विविधाधिकारिणां विभज्य निर्देशपुष्कं गत्युपदेश

स्य निरर्थकत्वात् उपासनाकार भेदमात्रार्थान्न द्वैविध्याभिप्रायक
 त्वेच अनेकानां ब्रह्मविद्यानां विविध विचित्र नानास्थानाकार वि-
 शेषणादि भेदभिन्नामां सत्त्वेन तन्निष्ठान् पृथक्पृथग्भेदेना निर्दिष्ट-
 पञ्चामिविद्यालक्षणैक विद्यानिष्ठान् परं पृथक् निर्दिष्ट तेषां मन्त्रि-
 रादिगन्तुपदेशे कारणाभावात्पञ्चामिविद्याया इतरपरविद्याभि स्तु-
 ल्यप्राप्त्यकत्वे तास्यामिवास्यामपि येचेमेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासत इ-
 त्यनेनैव संप्रदं सम्भवेन पृथक् निर्देशस्य कथंचिद-
 पि प्रयोजनं वत्सासम्भावञ्च दर्शितं श्रुतेः सुदूरमपि गत्वा-
 परस्परविभिन्नप्राप्तोपास्यक विलक्षणविद्यानिष्ठ द्विविधाधिकारि वि-
 षयत्वस्यावस्थाभ्युपगन्तव्यत्वात् , सप्तान् ब्रह्मगमयतीति प्राप्यैक्य
 निर्देशस्य उभयसाधारणावान्तर माध्यैक्यविषयतयापि निर्वाहसम्भ-
 वाच्च तच्च इत्थं विद्वरितिनिदिष्टाः पञ्चामिविदः कैवल्य पुरुषार्थ-
 फलक प्रकृतिविपुक्त ब्रह्मत्मक मत्प्रगात्मोपासननिष्ठा एवाधिकारिणः ,
 येचेमेरण्येश्रद्धातप इत्युपासत इति निर्दिष्टाः भगवत्प्राप्तिलक्षण-
 परमपुरुषार्थफलक परब्रह्मोपासननिष्ठा अधिकारिण इति स्वीकृत्य-
 तादृशद्विविधाधिकारिपरावमेवास्याश्रुते वांच्यमिति भगवतो वादरा-
 यणस्य तात्पर्येतिष्कर्षः ॥ ५ ॥

दर्शिता र्थानुगुण्येन दर्शिताधिकरणतृयाभिप्रेतानुमानानां प्रयोगोऽ-
 वि बोद्धव्य इति ॥ १६० ॥

इति श्री शारंगक मीमांसा महार्णवांतः पात्तिनि

श्रीशैलानन्तपूरुष श्रीरङ्गाचार्य विरचित कार्याधिकरणवादकस्योळे

सिद्धांतार्थाभिधान नामा

॥ प्रथमस्तरंगः ॥